ALKALMAZOTT PSZICHOLÓGIA

2012/2

AZ ALKALMAZOTT PSZICHOLÓGIA ALAPÍTVÁNY – APA – FOLYÓIRATA

Alapítás éve: 1998

Megjelenik a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem,
az Eötvös Loránd Tudományegyetem
és a Debreceni Egyetem együttműködésének keretében.

A szerkesztőbizottság elnöke
Prof. dr. Hunyady György
E-mail: hunyady.gyorgy@ppk.elte.hu

Szerkesztőbizottság

Demetrovics Zsolt	Faragó Klára
Jekkelné Kósa Éva	Juhász Márta
Kalmár Magda	Katona Nóra
Király Ildikó	Kiss Enikő Csilla
Molnárné Kovács Judit	N. Kollár Katalin
Münnich Ákos	Szabó Éva

Urbán Róbert

Főszerkesztő
Szabó Mónika
E-mail: szabo.monika@ppk.elte.hu

A szerkesztőség címe
ELTE PPK Pszichológiai Intézet
1064 Budapest, Izabella u. 46.

Nyomdai előkészítés
ELTE Eötvös Kiadó
E-mail: info@eotvoskiado.hu

Kiadja
ELTE Eötvös Kiadó

ISSN 1419-872 X

EMPIRIKUS TANULMÁNYOK

A MENTALIZÁCIÓS KÉPESSÉG HATÁSA A KREATÍV REKLÁMOK ÉRTÉKELÉSÉRE[1]

Bernáth Ágnes – Balázs Katalin – Jónás Péter
Debreceni Egyetem, Pszichológiai Intézet
Postai cím: 4032, Debrecen, Egyetem tér 1.
e-mail: bernath.agnes@arts.unideb.hu

Összefoglaló

Jelen tanulmány fókuszában a mentalizációs képesség reklámértékelésre gyakorolt indirekt hatása áll. Egy empirikus vizsgálat eredményei alapján megerősítést nyert az a hipotézis, miszerint az egyének mentalizációs képessége hatást gyakorol a kreatív, kognitív kihívást jelentő társadalmi célú reklámok megértésére. Továbbá a mentalizációs képesség fejlettsége indirekt módon növeli a reklámmal kapcsolatban kialakított pozitív attitűdöt: a helyesen értelmezett kreatív, társadalmi célú reklámok jobban tetszenek, továbbá a vizsgálati személyek szerint emlékezetesebbek és meggyőzőbbek, mint a nem értett vagy félreértett reklámok.

A reklám objektív és szubjektív értésének kettőssége is megmutatkozik a reklámok értékelésében. Az objektíven nem értett reklámokat is szubjektíven érthetőnek tartják és ugyanúgy pozitív értékelést váltanak ki, mint az objektíven értett reklámok.

A jelentős kognitív kihívást jelentő reklámok esetén, az azokat helyesen értelmező személyek kevésbé pozitívan értékelték a nehezebben érthető reklámokat, azaz a reklám megértéséhez szükséges kognitív erőfeszítés növekedése rontotta a reklám értékelését.
Kulcsszavak: elmeteória/mentalizációs képesség, reklámértés, reklámértékelés

Bevezetés

A mentalizációs képesség a társas környezetben számos módon irányítja a viselkedést: segítségével önálló mentális állapotokat, úgymint kognitív tartalmakat, szándékokat, érzelmeket, gondolatokat vagyunk képesek másoknak tulajdonítani a megfigyelt viselkedés alapján (Premack és Woodruff, 1978). A mentalizációs képesség a kommunikáció során segíti a másik fél szempontjainak átvételét, gondolatainak megértését.

Valószínűleg nem csak direkt társas helyzetekben, hanem az indirekt kommunikáció során is fontos szerepet tölt be, így a vizuális meggyőző kommunikáció befogadásában is szerepe

[1] A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

lehet. Mentalizációs képességgel mindenki rendelkezik, noha léteznek egyéni különbségek (Apperly, 2011; Lyons, Caldwell és Shultz, 2010). Feltételezzük, hogy ezek az egyéni különbségek a minket bombázó kreatív reklámok üzeneteinek feldolgozásában is tetten érhetőek: a mentalizáció képessége elősegíti az üzenetek mélyebb megértését. A kreatív reklámok gyakran egyfajta burkolt meggyőzési kísérlet eszközei azáltal, hogy az üzenet nem egyértelmű formában közölt, hanem megköveteli a fogyasztótól, hogy fejtse azt meg (McQuarrie és Mick, 1999). A másik szándékának kiolvasására való képesség szükséges ahhoz, hogy az üzenetet megértse a befogadó, és ezzel a meggyőző közlés elérje célját. A reklámértés pedig fontos szerepet tölt be a reklám iránti attitűd kialakításában, ami a reklám gyakran használt értékelési mutatóiban (pl. Mehta és Purvis, 1994), úgymint tetszés, meggyőzés, emlékezetesség mutatkozik meg.

Jelen tanulmány célja annak a vizsgálata, hogy a fejlett mentalizációs képesség elősegíti-e a reklámértést és a reklámok pozitív értékelését, azaz a mentalizációs képesség indirekt módon hat-e a reklámok hatásosságára.

A mentalizációs képesség

A fejlődés- (pl. Charman, Baron-Cohen, Swettenham, Baird, Cox és Drew, 2000), és szociálpszichológia (pl. Paál és Bereczkei, 2007; Kinderman, Dunbar és Bentall, 1998), valamint marketingkutatás (lásd pl. McAllister és Cornwell, 2009; Malkewitz, Wright és Friestad, 2003) területén is egyre nagyobb érdeklődés övezi az ember azon képességét, amely segítségével önálló mentális állapotokat, mint például vágyakat, szándékokat, gondolatokat, érzelmeket képes másoknak tulajdonítani. Mivel nincs közvetlen hozzáférésünk ahhoz, hogy mások mit tudnak, akarnak, hisznek, vagy milyen szándékokkal rendelkeznek, így annak alapján kell kikövetkeztetnünk ezeket a mentális állapotokat, amit mások viselkedésükön keresztül mutatnak, vagy amit mondanak (Premack és Woodfuff, 1978; Baron-Cohen, 1991). A másik mentális állapotának leolvasása nem csak abban segít minket, hogy megértsük a másik megnyilvánulása mögötti okokat, hanem hogy a saját viselkedésünket is ehhez tudjuk igazítani. Ennélfogva a mentalizációs képesség óriási szerepet tölt be a hatékony társas viselkedésben.

A mentalizációs képesség, más néven naiv vagy népi pszichológia nevezhető elmeteóriának vagy elmeolvasásnak is (Kiss, 2005). Az „olvasás" alatt azonban nem csak a másik mentális állapotainak lekövetése történik, hanem megfontolt következtetések levonása is a mögöttes jelentésről, ami valójában messze túlmutat a látottakon. Következésképpen a közvetlenül megfigyelhető társas ingerek feldolgozása olyan további információkat is ad, amelyek elvezetnek a közvetlenül nem megfigyelhető mögöttes gondolatokig vagy tudásig. Ebből kifolyólag, társas megértésnek vagy társas kogníciónak is nevezik az elmeolvasást (ld. pl. Carpendale és Lewis, 2006). De nem kizárólag a társas viselkedésben van szerepe, ugyanezt a képességünket használjuk, amikor megértjük egy vers üzenetét, nevetünk egy viccen, vagy éppen képregényt olvasunk.

A mentalizációs képességre vonatkozó kutatások mindeddig többnyire a képesség fejlődésére és működésére vonatkoztak. Az elméletek szerint az egészséges gyermekek 5–6 éves korukra érnek egy olyan fejlődési állapotba, amikor már képesek a másik ember perspektívájából szemlélni a dolgokat (Wimmer és Perner, 1983). A kapcsolódó kutatások egyrészt a tárgyi vizuális perspektívaváltás tekintetében tesztelték a képesség fejlettségét (pl. téves vélekedés feladat, Wimmer és Perner, 1983), másrészt az elmeolvasó képesség más aspektusaira vonat-

koztak, mint pl. a megtévesztés, kegyes hazugság, szarkazmus, meggyőzési szándék, vicc, szókép megértése (Happé, 1994; ld. még Carpendale, Lewis, 2006; Doherty, 2009).

Az elmeolvasással foglalkozó vizsgálatok másik része a képesség elégtelen működésére és annak meghatározóira fókuszál. A mentalizációs képesség fogyatékosságát illetve hiányát kimutatták autistáknál, Asperger-szindrómában szenvedő egyéneknél és schizofréneknél is (Frith, de Vignemont, 2005; Bosco, Colle, De Fazio, Bono, Ruberti és Tirassa, 2009). Az atipikus fejlődésű személyek nem képesek maradéktalanul az érzelmek, valamint szándékok helyes olvasására (Baron-Cohen, Joliffe, Mortimore és Robertson, 1997; Happé, 1994; Rutherford, Baron-Cohen és Wheelwright, 2002). Összességében megerősítést nyert, hogy az elmeolvasás zavara részben magyarázatul szolgál a különböző pszichiátriai és fejlődési rendellenességekre.

Az egészséges felnőttek körében kevesebb empirikus tanulmány számol be a mentalizációs képesség társas helyzetekben betöltött szerepéről (Lyons és mtsai, 2010). Ennek oka részben az, hogy a felnőttek időnyomás nélkül nem hibáznak a legtöbb, egyszerű elmeolvasási feladatban, melyekkel gyermekeket, vagy agyi sérült betegeket tesztelnek. Ugyanakkor egészséges felnőtt személyek is tévesztenek felnőttekre szabott feladatokban (ld. pl. Baron-Cohen, Wheelwright, Hill, Raste és Plumb 2001; Mitchell, Robinson, Isaacs és Nye, 1996; Birch és Bloom, 2007). Egészséges felnőttek körében kimutatták a mentalizációs képesség pozitív kapcsolatát az együttműködéssel, az érzelmi intelligenciával, az empátiával és az IQ-val is (Paal és Bereczkei, 2007; Wakabayashi és Katsumata, 2011; Ferguson és Austin, 2010); negatív kapcsolatát döntési helyzetet modelláló játékban mutatott versengéssel (Kepenek és Smith, *unpublished manuscript*).

A mentalizációs képesség, a reklámértés és a reklámértékelés kapcsolata

A kreativitás kulcstényező a hatékony reklámozásban; a kreatív reklámok figyelemfelkeltő hatásúak és serkentik az üzenet elaborációját (Phillips, 2003; Till és Baack, 2005). A reklámok vizuális ingerei is fontos elemei a kommunikációnak; sokkal gyorsabban észleljük a képeket, mint a szavakat (Rossiter, 1982), és a képi elemek automatikus reakciókat váltanak ki a befogadóból (Bruke, 1966).

Amikor olyan reklámmal találkozik a befogadó, ami nagyon újszerű és meglehetősen különbözik sémáitól, akkor automatikusan elkezd gondolkodni annak üzenetén, hogy felderítse a közlés célját (McQuarrie és Mick, 1999). A sikeres kommunikáció érdekében kulcsfontosságú az üzenet tartalmának értése, ami a meggyőzést alapozhatja meg.

A fogyasztók reklámértése kihívást jelentő területe a reklámpszichológiának (pl. Jacoby és Hoyer, 1989; Mick és Politi, 1989 Phillips, 1997, 2003; Scott, 1994a; Tanaka, 1994). Nehézséget okozhat a reklámok üzenetének megértése: gyakran egyedi az értelmezés, időnként pedig pusztán a kapcsolódó mellékjelentések megragadása történik meg (Phillips, 1997; Sperber és Wilson (1986). Az is előfordul, hogy többen azonos, téves jelentést tulajdonítanak a reklámnak (Jacoby és Hoyer, 1989; Scott, 1994a; Tanaka, 1994), ami arra utal, hogy a reklám könnyen félreérthető. Sperber és Wilson (1986) az elsődleges jelentés (strong imlicature) terminust használták a reklámot létrehozó kreatív csoport által küldött fő üzenet megnevezésére, míg minden további, lazábban kapcsolódó asszociációt a másodlagos jelentés (weak implicature) terminusával illettek. A reklámkészítők általában egyértelmű üzenetet szándékoznak közvetíteni a reklámmal, de a közönség sok esetben nem az elsődleges jelentést, hanem

gyengébben kapcsolódó másodlagos jelentéseket ragad meg. Mindezzel együtt érdekes módon biztos az értelmezés helyes voltát illetően (pl. Phillips, 1997).

A sikeres kommunikáció értelmezhető úgy, hogy a befogadó és közlő egyaránt egy közös talajon értelmezi a közösen birtokolt információt (Grice, 1957), annak ellenére, hogy a közlés megjelenési formája nem direkt módon hordozza a jelentést. Ha a közölt forma nagyon absztrakt (túl kreatív), valószínűleg az elmeolvasó képesség segítségével lehet kikövetkeztetni az elsődleges jelentést. Ez a képesség az, ami szükségszerűen létrehozza, fenntartja és folyamatosan frissíti a reprezentációkat, azaz kikövetkezteti a mindenkori érvényes kontextusnak megfelelő jelentést (Sperber és Wilson, 1986).

A kreatív reklámok üzenetük közvetítéséhez számos esetben használnak fel vizuális metaforákat (Phillips, 2003). A metaforák olyan vizuális hasonlatot tartalmazó összetett képek, melyek jelentéseinek kikövetkeztetése kognitív erőforrást igényel (Phillips, 2003). A metaforák egyfelől általában meglepetést váltanak ki a befogadókból, ugyanakkor mélyebb feldolgozást eredményeznek (Alden, Mukherjee és Hoyer, 2000). A sikeres feldolgozás „aha"- élményt vált ki (Auble, Franks és Soraci, 1979). A reklám megfejtésén való töprengés örömet okoz a befogadó számára (Peracchio és Meyers-Levy, 1994), ez azonban csak akkor igaz, ha nem túlzottan megerőltető a feladat (Peracchio és Meyers-Levy, 1994; Ward és Gaidis, 1990, idézi Phillips, 2003). Továbbá a bonyolultabb metaforák megértése kisebb valószínűséggel sikeres (Kardes, 1993), és az üzenet megértésének kudarca a fogyasztók elutasításához vezethet (McQuarrie és Mick, 1999). A metaforát alkalmazó reklámok előnye, hogy tovább maradnak az emlékezetben, és a kognitív kapacitás lekötése miatt a fogyasztók nem ellenérveket gyártanak befogadás közben, hanem könnyebben elfogadják a reklám üzenetét. Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy a reklám megértése pozitív, illetve a reklámértés nehézsége negatív irányban hat a reklámértékelésre.

KÉRDÉSFELVETÉS, HIPOTÉZISEK

A korábbiakban leírtakkal egybehangzóan jelen vizsgálat fókuszában a fejlett mentalizációs képesség és a reklámok megértésének kapcsolata, illetve ebből következően a mentalizációs képesség és a reklámértékelés összefüggéseinek feltárása áll.

A kreatív reklámok metaforáinak befogadásához az előzőekből következően szükségesnek tűnik az elmeolvasó képesség. Vannak olyan személyek, akik könnyedén megfejtik a reklámok üzeneteit, míg mások vagy nem képesek megfejteni, vagy félreértelmezik azokat (Phillips, 1997). A vizsgálat célja feltárni azt, hogy a reklámértésben megmutatkozó különbségek összefüggenek-e a mentalizációs képesség fejlettségéből adódó egyéni különbségekkel.

További cél annak feltárása, hogy a reklámértés hogyan függ össze olyan reklámértékelési mutatókkal, mint a tetszés, meggyőzés, emlékezetesség.

Ennek megfelelően, hipotéziseink a következők:

– Feltételezzük, hogy fejlett mentalizációs képességű személyek valószínűbben kikövetkeztetik a kreatív, kognitív erőfeszítést igénylő reklámok üzenetét (1. hipotézis).

– Továbbá feltételezzük, hogy a megértett reklámok pozitívabb értékeléseket kapnak (2. hipotézis).

A két hipotézis együttes igazolása azt bizonyítaná, hogy a mentalizációs képesség indirekt hatást gyakorol a reklámértésen keresztül a reklámértékelésre.

Empirikus vizsgálat

Az empirikus vizsgálat célja tehát, hogy a mentalizációs képesség szerepét feltárja a kreatív, kognitív erőfeszítést igénylő sajtóreklámok megértésében, illetve a mentalizációs képesség reklámhatáshoz való hozzájárulását vizsgálja.

Módszer

A vizsgálati eszköz egy három részből álló, online felületre feltöltött kérdőív volt, amely tartalmazta a mentalizációs képesség felmérésére, a reklám értékelésére, és reklámértés mérésére vonatkozó részeket, ebben a sorrendben.

A *mentalizációs képesség mérésére* a Hatásos Memória Teszt (An Imposing Memory Test, IMT; Kinderman, Dunbar, Bental, 1998) magyar nyelvre adaptált változatát használtuk. A magyar verzió kialakítása a szokásos módon történt: az első két szerző egymástól függetlenül angolról magyarra és magyarról angolra fordította, majd a szükséges korrekciók egy angol anyanyelvű oktató visszajelzései alapján történtek meg.

A kérdőív öt többszereplős, hétköznapi eseményeket tartalmazó rövid történetből áll. Minden történet után 4–7 két válaszalternatívát tartalmazó item következik, a vizsgálati személyeknek a helyesnek ítélt válaszalternatívát kell kiválasztaniuk. A kérdések egy része tényszerű információkra kérdez rá, melyek konkrétan megjelenítésre kerültek a történetben (memória kérdések); másik részük pedig az egyes szereplők mentális állapotaira, úgymint vágyaira, gondolataira, szándékaira vonatkozik (mentalizációt mérő kérdések). Az elemzés során csakis a mentalizációt mérő itemeket használtuk, így az öt történet esetében 11 mentalizációt mérő kérdéssel mértük a mentalizációs képességet.

Példa memória kérdésre:

„a, A történet reggel játszódott.
b, A történet délután játszódott.”

Példa mentalizációs kérdésre:

„a, Jancsi azt gondolta, Csilla nem szeretne vele beülni a kávézóba.
b, Jancsi azt gondolta, Csilla szeretne vele beülni a kávézóba.”

A hipotézisek tesztelése 15 kreatív, vizuális formájú társadalmi célú reklám segítségével történt. A társadalmi célú reklámok alkalmazását a márkák potenciális hatásának kizárása indokolta. A felhasznált reklámokat a szerzők és a Reklámpszichológiai Kutatócsoport négy tagjának közös döntése alapján választottuk ki. A reklámok kiválasztásához a kritériumok a következők voltak: legyen társadalmi célú, kétdimenziós reklám; alapvetően vizuális, kreatív, a közölni kívánt üzenet megértése kognitív erőfeszítést igényeljen; a megértés ne feltételezze háttér-információ ismeretét; ne legyen kulturidegen (ld. az *1. ábrát*). Az angol nyelvű feliratokat a reklámok felett magyarul is bemutattuk.

1. ábra. Példa a vizsgálatban használt kreatív társadalmi célú reklámokra, a jobb oldali reklám szövege: Mutasd meg a világnak a valódi arcodat!

A *reklámérékelés* során a vizsgálati személyek feladata annak megítélése volt reklámonként tízfokú Likert-típusú skálán, hogy mennyire tetszett a reklám, mennyire találják meggyőzőnek, emlékezetesnek és érthetőnek. Az első három kérdés a reklámértékelés, azaz tulajdonképpen a reklámhatás mérését szolgálta; míg az utolsó kérdés a reklámértés szubjektív megítélésének felmérésére szolgált.

A *reklámértés* mérésére nyitott kérdéseket használtunk. A résztvevők egyesével újra látták a korábban megítélt reklámokat, és feladatuk az volt, hogy írják le ezek fő üzenetét, illetve, hogy miből következtettek erre. A válaszok kódolását a Debreceni Egyetemen működő Reklámpszichológiai Kutatócsoport három tagja végezte úgy, hogy minden tag egyénileg döntötte el, hogy a vizsgálati személy értette-e a reklám üzenetét. Akkor tekintettünk egy választ „értett"-nek, illetve „nem értett"-nek, ha ennek megítélésében minden kódoló egyetértett. Sok esetben a nagyon általános, vagy kevéssé informatív válaszok alapján nehéz volt a válaszok kódolása. A vizsgálati személyek a közvetített üzenetet különböző szinteken ragadták meg (elsődleges és másodlagos jelentés). Ez a tapasztalat azonban korántsem egyedülálló (ld. pl. Jacoby és Hoyer, 1989; Mick és Politi, 1989; Phillips, 1997, 2003; Scott, 1994a; Tanaka, 1994).

Résztvevő személyek

A vizsgálatban 127 fő vett részt. Közülük 112 fő válaszolt minden kérdésre, az online kérdőívet hiányosan kitöltő vizsgálati személyek adatai a további elemzésbe nem kerültek be. A minta tagjai egyetemi hallgatók voltak (átlagéletkor: 22,3 év, szórás: 4,9), 47 férfi és 65 nő. Részben kurzusteljesítési részfeladatként, részben önkéntes alapon töltötték ki az online kérdőívet. A kérdőívkitöltés a Pszichológiai Intézet egyik számítógépes laboratóriumában, minden esetben felügyelet mellett történt. A válaszadás körülbelül negyven percet vett igénybe. A résztvevők azt az előzetes információt kapták, hogy reklámpszichológiai kutatásban vehetnek részt, melynek az eredményéről a kutatás lezárultával, igény szerint, további információkat kaptak. A személyek szívesen töltötték ki a kérdőívet és érdekesnek találták azt.

Eredmények

A mentalizációs képességet mérő teszt maximális pontszáma 11 pont volt. A mentalizációs értékek nem követtek normál eloszlást (Kolmogorov-Szmirnov próba: D = 0,181, p<0,001), a medián 9, a terjedelem 6 (a minimum pontszám 5, a maximum pontszám 11) volt. A mentalizációs pontszámok eloszlása az *1. táblázat*ban látható. Mivel alacsony pontszámot kevés személy ért el, vannak kifejezetten kis elemszámú mentalizációs értékek, melyek mentén a becslés hibával terhelt lenne. Ezért ahelyett, hogy folytonos változóként kezeltük volna a mentalizációs képességet, három mentalizációs csoportot képeztünk a képesség fejlettsége alapján: alacsony, közepes és a fejlett mentalizációs képességűek csoportját *(1. táblázat)*. Fontos megjegyezni, hogy a minta, összetételét tekintve, egészséges felnőttekből, többségükben egyetemi hallgatókból áll. Ebből következően, jelen esetben, az alacsony, közepes és fejlett mentalizációs képesség szerinti elkülönítés finom különbségeket ragad meg; a mentalizációs képességet a teljes egészséges felnőtt populációban vizsgálva markánsabb különbségeket, és másként alakuló kategóriahatárokat eredményezne.

1. táblázat. Mentalizációs csoportok a mentalizációs pontszámok alapján

Mentalizációs pontszám	5	6	7	8	9	10	11
Mintanagyság	1	3	14	23	34	27	10
Mentalizációs csoport	Alacsony			Közepes		Fejlett	
Mintanagyság	18			57		37	

Az első hipotézis szerint a fejlett mentalizációs képesség csökkenti a kreatív reklámoknál előforduló értelmezési nehézséget; azaz a magasabb mentalizációs pontérték esetén kevesebb a nem értett reklám és több a megértett reklám, mint alacsonyabb mentalizációs pontérték esetén. A *2. ábra* az értett reklámok, a *3. ábra* a nem értett reklámok eloszlását mutatja a különböző mentalizációs csoportok esetén.

A Kruskal-Wallis próba eredményei alapján a nem értett reklámok tekintetében szignifikáns különbségek vannak a különböző mentalizációs képességű csoportok között (χ^2=11,77, df=2, p<0,002), míg az értett reklámok tekintetében nincsenek szignifikáns különbségek (χ^2=3,40 df=2, p<0,183). A post hoc elemzésként alkalmazott Mann-Whitney próbák eredményei alapján szignifikáns különbség mutatkozik az alacsony és a fejlett mentalizációs képességű csoportok között a nem értett reklámok mediánját tekintve (rendre 4; 2; W=516, p<0,001). Azaz a fejlett mentalizációs képességű személyek kevesebb reklám esetén mutattak értelmezési nehézséget az alacsony mentalizációs képességű személyekhez képest. Ha a fent megnevezett két csoportot összevetjük az értett reklámok mediánját tekintve, tendenciaszerű különbséget látunk (rendre 3,5; 5; W=227, p<0,055).

2. ábra. Az értett reklámok száma a mentalizációs képesség függvényében

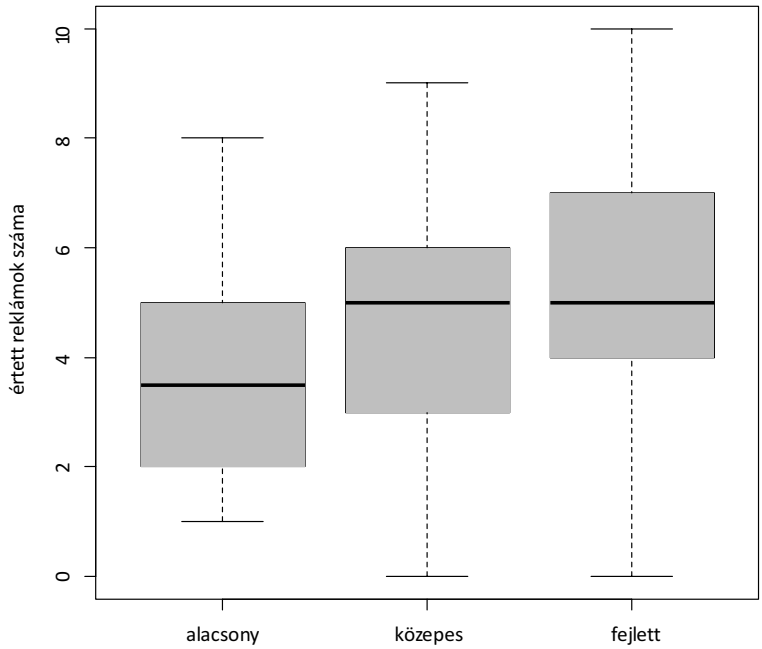

3. ábra. A nem értett reklámok száma a mentalizációs képesség függvényében

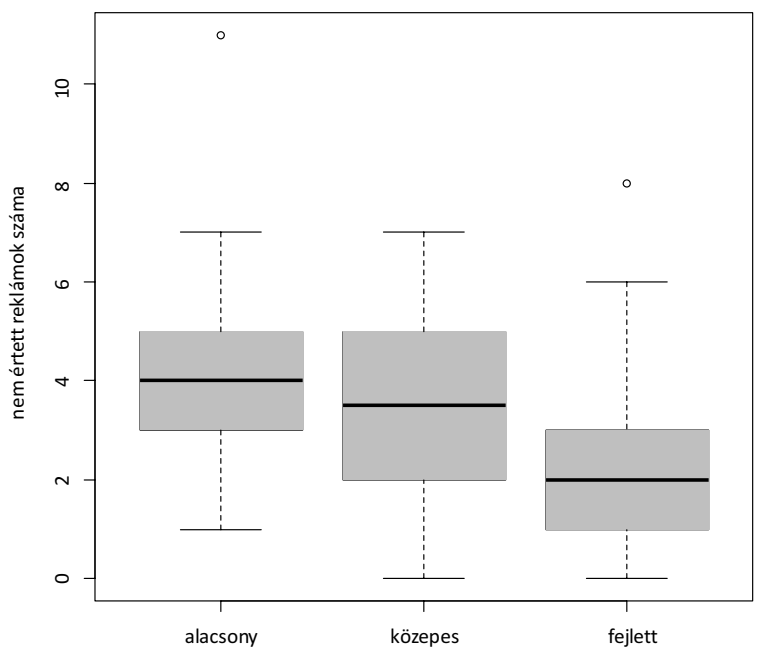

A második hipotézis szerint a kreatív reklámok burkolt üzeneteinek a megértése pozitívabb reklámértékelést eredményez, azaz magasabb tetszési, meggyőzési és emlékezetességi értékekhez vezet.

Ennek a hipotézisnek a vizsgálatánál csak azok a vizsgálati személyek (98 fő) lettek figyelembe véve, akik egyaránt rendelkeztek biztosan értett és nem értett reklámokkal. Ezek után a tetszés, meggyőzés és emlékezetesség átlagpontszámokat minden egyes személy esetében az értett és nem értett reklámjaikra is kiszámoltuk. Az értett és a nem értett reklámok mutatóit páros Wilcoxon-próba segítségével vetettük össze (ld. a *2. táblázat*ot).

2. táblázat. Az értett és nem értett reklámok mutatóinak összevetése

	Nem értett reklámok mediánja	Értett reklámok mediánja	Wilcoxon próba eredménye
Tetszés	5,30	7,42	V=4279, p<0,001
Meggyőzés	5,00	7,00	V=4055, p<0,001
Emlékezetesség	5,00	5,93	V=3328, p<0,001

Az eredmények alapján az értett reklámok minden mutató tekintetében pozitívabb értékelést kapnak, mint a nem értett reklámok. Szignifikánsan jobban tetszettek, meggyőzőbbek és emlékezetesebbek a vizsgálati személyek szerint. Tehát, ha a személyek megértették a reklám üzenetét, pozitívabb attitűdöt alakítottak ki a reklámmal szemben.

Az adatelemzés során egy érdekes mintázat volt látható a tetszési értékek eloszlását tekintve (ld. a *3–4. ábrá*t). Az értett reklámok jellemzően magasabb értékeket kaptak, míg a nem értett reklámok értékelése minden lehetséges tetszési értéket felvett. A jelenség további vizsgálatához a szubjektív értés, azaz az érthetőség változójának eloszlását hasonló bontásban tekintettük meg (ld. az *5–6. ábrá*t), ami magyarázattal szolgálhat a fenti eredményre. Az eredmények alapján a nem értett reklámok esetén, a vizsgálati személyek sok esetben nagyon érthetőnek tekintették azt, azaz azt hitték, hogy megértették az üzenetet.

3–4.ábra. A nem értett (balra) és az értett (jobbra) reklámok tetszési értékeinek eloszlása

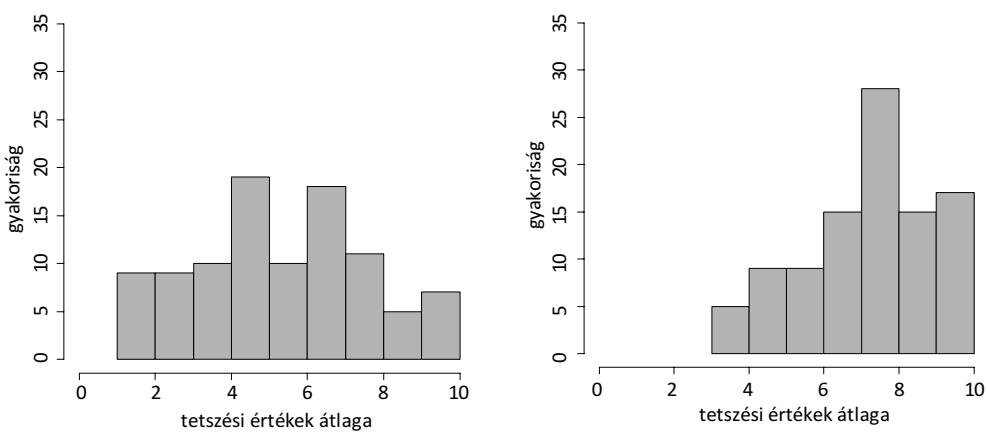

5–6 .ábra. A nem értett (balra) és az értett (jobbra) reklámok érthetőségének megítélése

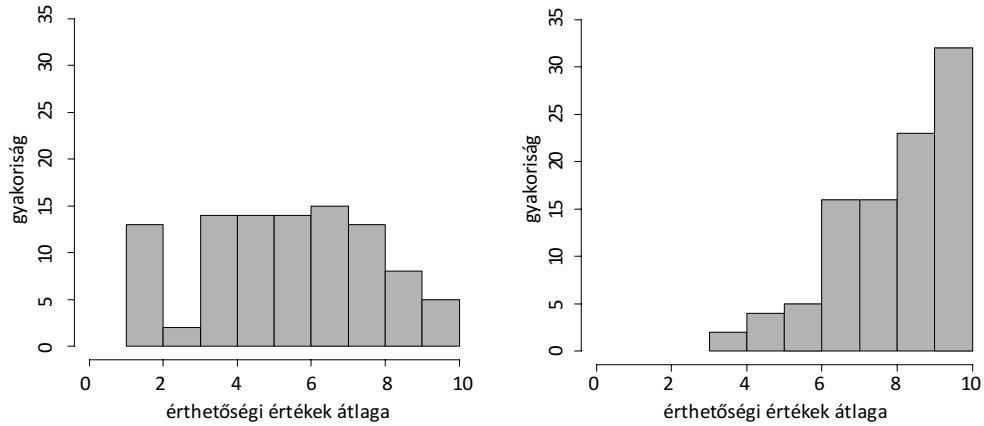

További vizsgálatra érdemes kérdés, hogy a jelentős kognitív kihívást jelentő reklámok ugyanannyira tetszenek-e az őket értő vizsgálati személyeknek, mint a kevésbé nehezen érthető reklámok. A reklámértés nehézségének mérőszámaként a reklámot biztosan megértő vizsgálati személyek számát alkalmaztuk. Minél kevesebb személy értette meg az adott reklámot, annál nehezebbnek tekinthető a reklám burkolt üzenetének megfejtése. Ebben az elemzésben, minden reklám esetén a reklámot értő személyek tetszési értékeinek mediánját használtuk a tetszés mérőszámaként. A Pearson-féle korrelációs vizsgálat eredménye azt mutatta, hogy a sokak által értett, könnyebb reklámok jobban tetszenek ($r=0{,}465$). Ugyanakkor, a korrelációs értékhez tartozó próbastatisztika csak tendenciaszerű összefüggést mutat ($t=1{,}90$, $df=13$, $p<0{,}08$), de a 15-ös elemszám (ami a reklámok számából adódik) figyelembevételével feltételezhetjük, hogy jelentős kapcsolatról van szó.

DISZKUSSZIÓ

A vizsgálat eredményei tovább erősítik azon szakirodalmi adatokat, melyek arról számolnak be, hogy a mentalizációs képességben megmutatkozó egyéni különbségek egészséges felnőtt populáció esetén is relevánsak.

Az eredmények alapján úgy tűnik, hogy a képesség fejlettsége hatást gyakorol a bonyolult, kreatív reklámok üzenetének megértésére. Akinek kevésbé fejlett a mentalizációs képessége, több reklám esetében mutat értelmezési nehézséget, kevesebb reklámot ért meg. Ez arra enged következtetni, hogy ha a személy kevésbé képes megérteni a másik szándékait, gondolatait, és átvenni a perspektíváját, az megnehezíti a komplex kreatív reklámok interpretációját. Mivel egy viszonylag homogén populációt vizsgálva is kimutathatóak a mentalizációs képességbeli különbségek reklámértésre vonatkozó következményei, feltételezhetjük, hogy a teljes populációt vizsgálva az eredmények még markánsabban mutatkoznának meg.

Ugyanakkor a megértett reklámok pozitívabb értékeléssel járnak együtt. Ha a személyek képesek rájönni a burkolt üzenetek megfejtésére, emlékezetesebbnek és nagyobb meggyőzőerejűnek vélik a reklámot, valamint jobban is tetszik nekik. Mindez azt mutatja, hogy a mentalizációs képességnek indirekt hatása van a reklámértékelésre. Általánosan elfogadott az a feltevés, hogy a reklám iránt mutatott pozitív attitűd a meggyőzés első lépése, ami valószínűbbé teszi az üzenet elfogadását, de nem egyenesen következik belőle az attitűdtárgyra irányuló viselkedés (ld. pl. Preston, 1982).

A vizsgálat során egyértelművé vált, hogy az objektív és szubjektív reklámértés nem feltétlenül esik egybe. A befogadó gyakran hiszi, hogy jól értelmezi a reklámot, akkor is, amikor a kódolók következetesen állítják, hogy ez nem így van. A reklámértés szubjektív és objektív megítélésének elkülönülésére vonatkozó eredmények fellelhetők a szakirodalomban (pl. McQuarrie és Mick, 1992; Phillips, 1997). Ennek a kettősségnek a hatása a reklám értékelésében is megnyilvánul: objektíven nem értett reklámok is tetszhetnek a befogadónak. Tehát a személy szubjektív ítélete arra vonatkozóan, hogy értette-e a reklámot, önmagában is hatással bír a reklámértékelésre. Ez azt jelenti, hogy a reklám félreértése nem feltétlenül vezet a reklám negatív megítéléséhez, viszont az észlelt nem értés valószínűleg elutasítást vált ki. Indokolt lenne azt vizsgálni, hogy az ismételt megtekintések eredményeképpen bekövetkező felismerése a reklám félreértésének milyen hatást vált ki a befogadóból.

Gyakorlati szempontból fontos eredmény, hogy a nehezebben érthető reklámok kevésbé tetszenek, még akkor is, ha a befogadó megérti azokat. A nagyobb kognitív kihívást jelentő, metaforikus reklámok hatása a szakirodalom alapján kiemelkedő (Scott, 1994b). Azonban a vizsgálat eredményei alapján úgy tűnik, hogy reklám nehézségét sem érdemes túlzottan megnövelni, mert a reklám rosszabb értékeléséhez vezet, különösen akkor, ha a befogadó nem érti meg (Kardes, 1993). McQuarrie és Mick (1992, 1999) kifejti, hogy a nehezen érthető reklámok meg nem értése ellenállást vált ki, mindemellett úgy tűnik, akkor is ellenállást váltanak ki a nehezen érthető reklámok, ha a befogadó érti azokat, azaz a megértéshez szükséges jelentős kognitív erőfeszítés is negatív értékeléshez vezet.

Fontos említés tenni arról, hogy a jelen vizsgálatban használt reklámok a megértés nehézségét tekintve a nehezen érthető reklámok közé tartoznak. Az eredmények alapján, ebben a vizsgált tartományban a nehézség növelése a tetszés csökkenéséhez vezet. Viszont a metaforikus reklámok alkalmazása pozitívabb értékelést eredményez más típusú reklámok alkalmazásához képest (McQuarrie és Mick, 1999). Ebből is következik, hogy a teljes skálát tekintve, az összefüggés jellege eltérhet a könnyen érthetőtől a nehezen érthetőig. Akár az is elképzelhető, hogy a reklámnehézség és a reklám tetszése között fordított U alakú összefüggés van, ennek vizsgálata azonban nem képezi jelen tanulmány tárgyát.

Jelen vizsgálat újszerűsége a mentalizációs képesség kutatásában újonnan felmerülő aspektusokból fakad: a mentalizációs képességet egészséges felnőttek körében és nem direkt interperszonális viszonyban, hanem vizuális kommunikáció, konkrétabban reklámkommunikáció során vizsgáltuk. Az eredmények arra engednek következtetni, hogy az egészséges felnőtt emberek körében is mérhető mentalizációs képesség fejlettségében lévő egyéni különbségek befolyásolják a kreatív, kognitív kihívást jelentő reklámok megértését. Ugyanakkor indirekt módon a megértésen keresztül, a reklámértékelést, úgymint tetszés, meggyőzés és emlékezetesség

megítélését is pozitívan befolyásolja a jobb elmeolvasó képesség. Az eredmények alapján megállapítható, hogy a kreatív reklámok burkolt üzeneteinek megértéséhez szükség van a mentalizációs képességre.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A kutatás a TÁMOP 4.2.2./B-10/1/KONV-2010-0024 számú projekt, valamint az Új Magyarország Fejlesztési terv támogatásával, az Európai Szociális Alap és Európai Regionális Fejlesztési Alap társfinanszírozásával valósult meg.

Köszönettel tartozunk Molnárné Dr. Habil. Kovács Juditnak értékes felvetéseiért és munkánk támogatásáért. Továbbá a vizsgálatban nyújtott segítségért köszönetet mondunk a Debreceni Egyetem Pszichológiai Intézetében működő Reklámpszichológiai Kutatócsoport tagjai közül Irha Edina, Vojku Zsanett, Malinkó Eszter és Szakadáth Márton hallgatóknak.

SUMMARY

THE EFFECT OF THEORY OF MIND ABILITY ON CREATIVE ADVERTISEMENT EVALUATION

In the focus of the present study is the indirect effect of Theory of Mind ability in advertisement assessment. Based on the results of an empirical study, the hypothesis is supported that Theory of Mind ability affects the comprehension of creative, strongly visual advertisements for social good. Furthermore, advanced Theory of Mind ability indirectly increases the positive attitude towards the advertisement: the correctly understood advertisements are liked more, and are judged as more memorable and persuasive than not understood or misunderstood advertisements.

The duality of objective and subjective advertisement understanding is reflected on the assessment of advertisements. The objectively not understood advertisements can be considered as lucid, and evaluated as positively as objectively understood advertisements.

Furthermore, in case of cognitively demanding advertisements, even individuals who understood those, evaluated the hardly comprehensible advertisements lower that means that the increased cognitive effort needed for understanding the advertisement decreased the advertisement effect.

Keywords: Theory of Mind ability, advertisement comprehension, advertisement assessment

Irodalom

Alden, D. L., Mukherjee, A., Hoyer, W. D. (2000): The effects of incongruity, surprise and positive moderators on perceived humor in television advertising. *Journal of Advertising, 29.* 1–16.

Apperly, I. (2011): Introduction. In *Mindreaders. The cognitive basis of „Theory of Mind"* (1–11). Hove: Psychology Press.

Auble, P., Franks, J., Soraci, S. (1979): Effort toward comprehension: Elaboration or aha!?, *Memory, Cognition, 7*. 426–434.

Baron-Cohen, S. (1991): Precursors to a theory of mind: Understanding attention in others. In Whiten, A. (ed.): *Natural theories of mind: Evolution, development and simulation of everyday mindreading*. Oxford: Basil Blackwell (233–251).

Baron-Cohen, S., Joliffe, T., Mortimore, C, Robertson, M. (1997): Another advanced test of ToM: Evidence with very high functioning adults with autism or Aspergersyndrome. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 38*. 813–822.

Baron-Cohen, S., Wheelwright, S., Hill, J., Raste, Y., Plumb, I. (2001): The "Reading the mind in the eyes" test revised version: A study with normal adults, and adults with Asperger syndrome or high-functioning autism. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 42*. 241–251.

Birch, S. A. J., Bloom, P. (2007): The curse of knowledge in reasoning about false beliefs. *Psychological Science, 18.* 382–386.

Bosco, M., F., Colle, L., De Fazio, S., Bono, A., Ruberti, S., Tirassa, M. (2009): Th.o.m.a.s.: An exploratory assessment of ToM in schizophrenic subjects. *Consciousness and Cognition, 18*. 306–319.

Bruke, K. (1966): *Language as symbolic action*. Berkeley: University of California Press.

Carpendale, J. I. M., Lewis, C. (2006): *How children develop social understanding*. Oxford: Blackwell Publishers.

Charman, T., Baron-Cohen, S., Swettenham, J., Baird, G., Cox, A., Drew, A. (2000): Testing joint attention, imitation and play as infancy precursors to language and theory of mind. *Cognitive Development, 15*. 481–498.

Doherty, M. J. (2009): *Theory of mind: How children understand others' thoughts and feelings*. Hove, UK: Psychology Press.

Frith, U., de Vignemont, F. (2005): Egocentrism, allocentrism and Asperger syndrome. *Consciousness and Cognition 14*. 719–738.

Ferguson, F., & Austin, E. J. (2010). Associations of trait and ability emotional intelligence with performance on Theory of Mind tasks in an adult sample. *Personality and Individual Differences, 49.* 414–418.

Forceville, C. (1996): *Pictorial metaphor in advertising*. New York: Routledge.

Grice, P. (1957): Meaning. *The Philosophical Review, 66*. 377–388.

Happé, F. (1994): An advanced test of ToM: Understanding of story characters' thoughts and feelings by able autistic, mentally handicapped, and normal children and adults. *Journal of Autism and Developmental Disorders, 24.* 129–154.

Jacoby, J., Hoyer, W. D. (1989): The comprehension/miscomprehension of print communication: Selected findings. *Journal of Consumer Research, 15.* 434–443.

Kardes, F. R. (1993): Consumer inference: Determinants, consequences, and implications for advertising. In. Mitchell, A. A (ed.): *Advertising exposure, memory, and choice*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates 163–191.

Kepenek, C., Smith, A. (Unpublished manuscript): An investigation into the relationship between individual differences in cooperative vs competitive prisoner's dilemma strategies and ToM competence. http://www.iqmindware.com/markashtonsmith/wp-content/uploads/2010/11/PD-andTheory-of-Mind.pdf *(Letöltés ideje: 2012.07.11.)*

Kinderman, P., Dunbar, R., Bental, R. P. (1998): ToM deficits and causal attributions. *British Journal of Psychology, 89.* 191–204.

Kiss Sz. (2005): *Elmeolvasás.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

Lyons, M., Caldwell, T., Shultz, S. (2010): Mind-reading and manipulation – Is Machiavellianism related to theory of mind? *Journal of Evolutionary psychology, 8* (3). 261–274.

Malkewitz, K., Wright, P., Friestad, M. (2003): Persuasion by design: The state of expertise on visual influence tactics. In Scott, L. M., Batra, R. (eds): *Persuasive imagery.* New York: Routledge 3–15.

McAllister, A. R., Cornwell, T. B. (2009): Preschool children persuasion knowledge: the contribution of ToM. *Journal of Public Policy and Marketing, 28*. 175–185.

McQuarrie, E. F., Mick, D. G. (1992): On resonance: A critical pluralistic inquiry into advertising rhetoric. *Journal of Consumer Research, 19,* 180–197.

McQuarrie, E. F., Mick, D. G. (1999): Visual rhetoric in advertising: Text interpretative, experimental, and reader-response analyses. *Journal of Consumer Research, 26,* 37–54.

Mehta, A., Purvis, S.C. (1994): Evaluating advertising effectiveness through advertising response modeling (ARM). Presentation. Advertising and Consumer Psychology Conference, Minneapolis. Letöltve:
http://www.uwcentre.ac.cn/hhu/wp-content/uploads/2011/03/evaluatingadfs.pdf. *(Letöltés ideje: 2012.07.11.)*

Mick, D. G., Politi, L. G. (1989), Consumer interpretations of advertising imagery: A visit to the hell of connotation, In Hirschman, E. (ed.): *Interpretive Consumer Research* (85–96), Provo: Association of Consumer Research.
http://www.acrwebsite.org/volumes/display.asp?id=12178 *(Letöltés ideje: 2012.07.11.)*

Mitchell, P., Robinson, E. J., Isaacs, J. E., Nye, R. M. (1996): Contamination in reasoning about false belief: An instance of realist bias in adults but not children. *Cognition, 59.* 1–21.

Paál, T., Bereczkei, T. (2007): Adult ToM, cooperation, Machiavellianism: The effect of mindreading on social relations. *Personality and Individual Differences, 43.* 541–551.

Peracchio, L., Meyers-Levy, J. (1994): How ambiguous cropped objects in ad photos can affect product evaluations,*Journal of Consumer Research*, *21.* 190–204.

Phillips, B. J. (1997): Thinking into it: Consumer interpretation of complex advertising images. *Journal of Advertising, 26*. 77–87.

Phillips, B. J. (2003): Understanding visual metaphor in advertising. In Scott, L. M., Batra, R. (eds): *Persuasive imagery* (297–310). New York: Routledge.

Premack, D., Woodruff, G. (1978): Does the chimpanzee have a ToM? *Behaviour and Brain Sciences, 1.* 515–526.

Preston, I. L. (1982): The association models of the advertising communication process. *Journal of Advertising, 11.* 3–15.

Rossiter, J. (1982): Visual imagery: Applications to advertising. *Advances in Consumer Research, 9.* 101–106.

Rutherford, M. D., Baron-Cohen, S., Wheelwright, S. (2002): Reading the mind in the voice: A study with normal adults and adults with Asperger syndrome and high functioning autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders, 32*. 189–194.

Scott, L. M. (1994a): The bridge from text to mind: Adapting reader-response theory to consumer research. *Journal of Consumer Research, 21.* 461–480.

Scott, L. M. (1994b): Images in Advertising: The Need for a Theory of Visual Rhetoric. *Journal of Consumer Research*, *21.* 252–273.

Slaughter, V., Repacholi, B. (eds): (2003). Introduction. Individual differences in ToM: What are we investigating? In *Individual Differences in ToM* (1–12). New York, NY: Psychology Press.

Sperber, D., Wilson, D. (1986): *Relevance: Communication and cognition.* Oxford: Basil Blackwell.

Tanaka, K. (1994): *Advertising language: A pragmatic approach to advertisements in Britain and Japan.* London: Routledge.

Till, B. D., Baack, D. W. (2005): Recall and persuasion. Does creative advertising matter? *Journal of Advertising, 34.* 47–57.

Wakabayashi, A., Katsumata, A. (2011): The motion picture mind reading test: Measuring individual differences of social cognitive ability in a young adult population in Japan, *Journal of Individual Differences, 32*. 55–64.

Wimmer, H., Perner, J. (1983): Beliefs about beliefs: Representation and constraining function of wrong beliefs in young children's understanding of deception. *Cognition, 13.* 103–128.

A NEMI ALAPÚ ELUTASÍTÁS IRÁNTI ÉRZÉKENYSÉG ÉS A FÉRFIAKKAL SZEMBENI ELLENSÉGES HIEDELMEK HATÁSA AZ ELUTASÍTÁST KÖVETŐ HELYZET-ÉRTELMEZÉSRE ÉS MEGBOCSÁTÁSI SZÁNDÉKRA[1]

Pántya József
Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar (DE BTK) Pszichológiai Intézet,
Szociál- és Munkapszichológiai Tanszék,
pantya.jozsef@arts.unideb.hu

Dallos Andrea
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar (DE BTK) Pszichológia MA-hallgató
dallosandi@citromail.hu

Papp Gábor
Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar (DE BTK) Pszichológiai Intézet,
Szociál- és Munkapszichológiai Tanszék,
papp.gabor@arts.unideb.hu

Kovács Judit
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar (DE BTK) Pszichológiai Intézet,
Szociál- és Munkapszichológiai Tanszék,
kovacs.judit@arts.unideb.hu

[1] A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmányban bemutatott vizsgálat célja, hogy egy nemi alapú elutasításként is értelmezhető helyzetben tárja fel az elutasító fél viselkedésére vonatkozó oktulajdonítást és az elutasító fél bocsánatkérését követő megbocsátási szándékot. A bocsánatkérés módjának manipulációja mellett olyan egyéni jellemzők hatásait is teszteltük, amelyek potenciálisan befolyásolják a nemi alapú elutasításként is értelmezhető helyzetben mutatott oktulajdonítást és megbocsátási szándékot. A kutatásban a férfiakkal szembeni ellenséges és jóindulatú hiedelmek és a nemi alapú elutasítás iránti érzékenység egyéni különbségeit kezeltük. Kérdőíves vizsgálatunkban 181 nő vett részt. Eredményeink szerint a helyzet nemi alapú elutasításként való értelmezését az ellenséges hiedelmek valószínűsítették. Mind e nemi alapú oktulajdonítás, mind az ellenséges hiedelmek nehezítették a megbocsátást. A nemi alapú elutasítás iránt érzékeny személyek megbocsátását kifejezetten nehezítette, ha mint nőtől kértek tőlük bocsánatot. Az ellenséges hiedelmeket vallók megbocsátását pedig az nehezítette, ha az elkövető túl általános formában, az elutasítás okára nem utaló módon kért bocsánatot.

Kulcsszavak: elutasítás, megbocsátás, férfiakkal szembeni ellenséges és jóindulatú hiedelmek, nemi alapú elutasítás iránti érzékenység

BEVEZETÉS

Az életünk során számos olyan helyzettel találkozunk, amikor egy társunktól negatív visszajelzést kapunk. Ez a negatív visszajelzés egyaránt öltheti az érdektelenség, kritika, előítélet, elkerülés, elutasítás, elhagyás, bántalmazás és társas kirekesztés formáját is (Smart Richman és Leary, 2009). A mindennapokban gyakran kell szembesülnünk a másiktól érkező visszautasítás kellemetlen élményével, gondoljunk csak például egy pályázatra, egy állásra vagy akár egy szerelmi kapcsolatra. Ezek a helyzetek kellemetlen érzéseket keltenek bennünk, emiatt lehetőségeink szerint igyekszünk minél inkább elkerülni az ilyen tapasztalatokat (Leary, 2001).

Ugyanakkor ezek az elutasítási helyzetek sok esetben nem egyértelműek, pusztán az eset alapján nem tudjuk eldönteni, hogy minek is tulajdoníthatjuk a másiktól érkező negatív visszajelzést. Ilyenkor a helyzet észlelését és értelmezését jelentős mértékben befolyásolja az, hogy az elutasítást elszenvedő egyén milyen hiedelmekkel, elképzelésekkel, értékekkel és beállítódásokkal rendelkezik, hiszen ezek mentén nyernek jelentést az esemény részletei.

Vizsgálatunk célja annak feltárása volt, hogy a nemi alapú elutasításként is értelmezhető helyzetekben hogyan alakul az elutasító fél viselkedésére vonatkozó oktulajdonítás és az elutasító fél bocsánatkérését követő megbocsátási szándék. Megvizsgáltuk, hogy ezt az oktulajdonítást és reakciót miként befolyásolják olyan egyéni jellemzők, mint a nemi alapú elutasítás iránti érzékenység és a személyek nemekkel kapcsolatos nézetei. Célunk volt továbbá feltárni, hogy az elutasító fél sérelmet követő magatartása (mire hivatkozva kér bocsánatot a sérelemért) hogyan hat az említett oktulajdonításra és a megbocsátásra, illetve hogy a sértő fél

különböző magatartásmódjai mellett mutatott oktulajdonítást és megbocsátási reakciót módosítják-e a fent említett egyéni jellemzők.

E kérdések vizsgálatát többek között azért is tartjuk szükségesnek, mert a jelenlegi munkaerőpiaci egyenlőtlenségek jelentős része a nemi szegregáció következménye (az ennek hátterében húzódó mechanizmusok áttekintését ld. Nguyen, 2005). A munkahelyen jelenlévő nemi egyenlőtlenségek egyik oka lehet például a nagyobb mértékűnek észlelt nemi alapú diszkrimináció, amely ahhoz vezet, hogy a nők kevésbé érzik támogatónak a munkahelyi környezetet, és csökken a szervezeti alapú önértékelésük (Yoder és McDonald, 1998). Az önértékelés e formájának csökkenése pedig a munkahellyel kapcsolatos elégedetlenséghez, alacsonyabb munkamotivációhoz és magasabb kilépési szándékhoz vezethet (a szervezeti alapú önértékelés szervezeti attitűdökre, motivációra és viselkedésre gyakorolt hatásainak áttekintéséért ld. Pierce és Gardner, 2004). Fontos lenne tehát tudni, hogy milyen tényezők okozzák egy sérelem nemi alapúként történő észlelését, és mi az, ami elősegítheti egy ilyen helyzetben a sérelem megbocsátását a hosszú távú produktív kapcsolatok fennmaradása érdekében.

E kérdések vizsgálatához egy hipotetikus munkahelyi szituációt választottunk, amelyben a visszautasítás okai nem tisztázottak, így az akár nemi alapú elutasításként is értelmezhető. A szituációnak három változatát alakítottuk ki, annak megfelelően, hogy az elkövető vajon azért fejezi-e ki sajnálatát, mert nem adta meg a lehetőséget a történet szereplőjének, mint nőnek (1), mint pályakezdőnek (2), vagy általában (3). Az esetet leíró szituációt kérdőívbe foglaltuk, és 181 női kitöltővel értékeltettük.

Eredményeink szerint a helyzet nemi alapú elutasításként való értelmezését a férfiakkal szembeni ellenséges hiedelmek valószínűsítik. Mind az előbbi oktulajdonítás, mind az ellenséges hiedelmek nehezítik a megbocsátást. A nemi alapú elutasítás iránt érzékeny személyek megbocsátását kifejezetten nehezítette, ha mint nőtől kértek tőlük bocsánatot. Az ellenséges nézeteket vallók megbocsátását pedig az nehezítette, ha az elkövető túl általános formában, az elutasítás okára nem utaló módon kért bocsánatot.

Nemi alapú elutasítás és diszkrimináció

A személyközi elutasításnak számos változata ismert. Tanulmányunk nem vállalkozhat arra, hogy e változatok mindegyikét bemutassa, ezeknek a szisztematikus szempontok szerinti összevetését Leary (2006) áttekintése tartalmazza. Legyen szó akár társas kirekesztésről, elutasításról, vagy akár megbélyegzésről, annak a tapasztalatnak az átélése, hogy a másikkal való kapcsolatunk értékét a partner láthatóan másképp értékeli, és ehhez esetleg még negatív tulajdonságunkat is indokként megnevezi, megterhelő. Az elutasítás olyan negatív következményekkel jár együtt, mint például az érzelmi válaszok hiánya, a csökkent empátia, és a proszociális viselkedésektől való elfordulás (DeWall és Baumeister, 2006; Twenge és mtsai, 2007).

Az elutasítás hátterében számos tényező állhat. Ilyenek lehetnek az egy adott csoporttal kapcsolatban elterjedt, olykor kulturálisan osztott negatív sztereotípiák és értékelések, amelyek alapként szolgálnak egy csoport tagjainak elkerüléséhez, kizárásához, diszkriminációjához (Major és O'Brien, 2005). Azt, hogy egy ilyen elutasítási helyzetet mikor tekintünk diszkriminációnak, számos tényező befolyásolja. A *sztereotípia-aszimmetria hipotézis* szerint az elutasítást hajlamosabbak vagyunk diszkriminációnak tulajdonítani, ha az áldozat és az elkövető

eltérő csoportból származik, és az elutasítás egy olyan területen fordul elő, amelyen az áldozat csoportját negatívan sztereotipizálják (O'Brien és mtsai, 2008). A helyzet értelmezésére az adott csoporttal kapcsolatos sztereotípiák mellett a résztvevő felek státusza is hatással van: általában arra számítunk, hogy az áldozatok alacsonyabb státuszú csoportok tagjai, mint az elkövetők (pl. etnikai vagy nemi csoportok esetében); ez a *státusz-aszimmetria hipotézis* (Inman és Baron, 1996; Rodin és mtsai, 1990). O'Brien és munkatársainak (2008) megfigyelései szerint például a női vizsgálati személyek valóban abban az esetben tulajdonítják leginkább diszkriminációnak egy női pályázó elutasítását, ha az a terület, ahova jelentkezik, úgy írható le, mint ami férfias tulajdonságokat igényel.

Egy másik helyzeti tényező, amely szintén hatással lehet az elutasítással kapcsolatos oktulajdonításra, az a diszkriminációra utaló jelek erőssége, nyilvánvalósága. Minél kevésbé egyértelmű egy helyzet, annál erősebb befolyásoló hatásuk van a személyes különbségeknek a helyzet értelmezésére. A csoportjukkal nagymértékben azonosuló nők, a csoportjukkal kevésbé azonosulókhoz képest, sokkal gyakrabban tulajdonítják a kétértelmű visszajelzéseket diszkriminációnak. A negatív kimenetek előítéletnek való tulajdonítása, főként az erre utaló jelek hiányában, krónikus tendenciát tükrözhet arra vonatkozóan, hogy az egyén saját magát áldozatként lássa, vagyis az ilyen egyén érzékeny az elutasításra (Major és mtsai, 2003).

A diszkriminatív módon való elutasítottság érzését nemcsak az elutasított személy csoporttagsága, csoportjának státusza, illetve a csoportjára vonatkozó sztereotípiák fokozhatják, hanem gyakran az a tény is, hogy a személy akár nem is egyetlen kisebbségi vagy alacsonyabb státuszú csoport tagja. A kisebbségi státuszok növekedésével pedig annak a valószínűsége is nő, hogy a személy egyre kevésbé fér hozzá a társadalmi és gazdasági erőforrásokhoz. Gondoljunk csak a pályakezdőkkel szemben támasztott magas elvárásokra, amelyeken túl a munkaerőpiacon való érvényesülést az is nehezítheti, ha az illető történetesen pályakezdő nő (Deegan, 1985; Morrison és von Glinow, 1990). A hátrányos helyzetek összeadódó negatív következményeiről, például azok fizetésre gyakorolt hatásairól, a nemi és az etnikai kisebbségi státuszok összefüggésében is találunk megfigyeléseket (McGuire és Reskin, 1993). Kérdéseket vet fel, hogy egy többszörös kisebbségi helyzetben történő elutasítást a személy melyik státuszának tulajdonítja, s ha ez a többszörös kisebbségi helyzet a pályakezdő nő helyzete, akkor mitől függ a nemi alapon való elutasítottság érzése.

Ez az érzés elvárásaink szerint olyan személyes jellemzőktől is függhet, mint a férfiakkal szemben megnyilvánuló nemi alapú hiedelmekkel való egyetértés, illetve a nemi alapú elutasítás iránti érzékenység, amely jellemzőkről a tanulmány későbbi részében részletesebben is szólunk.

Bocsánatkérés és megbocsátás

A mindennapokban gyakran kell szembesülnünk a másiktól érkező visszautasítás kellemetlen élményével. Ezek a helyzetek kellemetlen érzéseket keltenek, mert az emberek egyik legnagyobb szükségletének, a valakihez való tartozásnak a megvalósulását veszélyeztetik (Leary, 2001; Leary és mtsai, 2001). Leary és munkatársai (2006) kiemelik, hogy ezek a kellemetlen érzések társas szempontból kedvezőtlen hatásokat okozhatnak, ugyanis az elutasításból fakadó düh és bosszúvágy az agresszív viselkedés egyik leggyakoribb prekurzorai lehetnek. A meg-

bocsátás révén azonban képesek vagyunk magunk mögött hagyni ezeket a negatív érzéseket és motívumokat, ennek pedig kedvező hatása van fizikai és pszichés jóllétünkre, valamint társas kapcsolatainkra egyaránt (ld. pl. McCullough, 2000; Szondy, 2006).

A sérelmek néha elkerülhetetlenek, még a hosszú távon jól működő kapcsolatokban is (pl. munkahelyi környezetben), ahol a különböző interperszonális sérelmek nagyon súlyos következményekkel is járhatnak. Ha a sérelmet elkövető fél azt szeretné, hogy a sérelem ellenére fennmaradjon a kapcsolat a sértett féllel, élhet a bocsánatkérés eszközével (McCullough, 2000; McCullough és mtsai, 1998).

Eaton és munkatársai (2007) rámutattak arra, hogy a bocsánatkérés a sérelemmel kapcsolatban számos információt tartalmaz. A sérelmet elkövető fél a bocsánatkérés során kifejezésre juttatja, hogy elismeri a sérelmet és megbánta tettét. Ezzel világossá válik a sérelmet elszenvedő fél számára, mi az oka a sérelemnek, megerősítést nyer abban, hogy helyesen értelmezte sérelemként az eseményeket, és joga van dühösnek lenni. Ez a társas megerősítés segíthet a sérelmet követő bizonytalanság és fenyegetettség-érzet leküzdésében, és megbocsátásra motiválhatja a sérelmet elszenvedő felet. A bocsánatkérésben bennfoglalt információk tehát közös értelmezési keretet kínálnak a sérelem kiértékeléséhez. Tanulmányunkban azt fogjuk megvizsgálni, hogy egy akár nemi alapú elutasításként is értelmezhető helyzetben hogyan működik egy olyan értelmezési keret, melyben a sértés egy bárkivel, egy fiatallal vagy egy nővel szembeninek van aposztrofálva. A bocsánatkérés, illetve a bennfoglalt információk mindazonáltal ellentétes hatást is kifejthetnek, amennyiben olyan szempontokra irányítják rá a figyelmet, amelyek a bocsánatkérés megtörténte nélkül rejtve maradnának (Risen és Gilovich, 2007).

Bizonyos személyes tényezők is hatással lehetnek a megbocsátásra (Eaton és mtsai, 2007). Az emberek között különbségeket találunk abban, hogyan reagálnak ugyanolyan ingerekre, és ez a bocsánatkérések esetében sincs másképp. A személyes különbségek befolyásolják a bocsánatkérés hatásait, köztük olyanok, mint például a személyek énfelfogása (Fehr és Gelfand, 2010), vagy önértékelése (Eaton és mtsai, 2007). Ilyen, a nemi alapú elutasítást követő megbocsátást befolyásoló egyéni tényezőnek tartjuk a nemekkel kapcsolatos hiedelmeket és a nemi alapú elutasításra való érzékenységet.

Nemekkel kapcsolatos hiedelmek és a nemi alapú elutasításra való érzékenység

Szexizmus és ambivalens attitűdök

A szexizmus nemi alapú megkülönböztetést, diszkriminációt jelent. A szakirodalom azokat a nőkkel kapcsolatos hiedelmeket tekinti szexistának, melyeket olyan attitűdökként határozhatunk meg, amelyek a nők társadalmi, politikai, gazdasági és pszichológiai fejlődésének korlátozására, és ezáltal a nőknek a férfiakhoz viszonyított alacsonyabb pozícióban tartására irányulnak (Benson és Vincent, 1980).

A kutatók többsége kezdetben a szexizmusra, mint egységes konstruktumra tekintett, ez az elképzelés azonban Glick és Fiske (1996, 2006) felvetése nyomán megváltozott. Az említett szerzőpáros hívta fel a figyelmet elsőként arra, hogy nem foghatjuk fel a szexizmust úgy, mint a nőkkel szembeni tiszta ellenségességet, hiszen így figyelmen kívül hagyjuk a szexizmus

egy nagyon fontos aspektusát: a nőkkel szembeni pozitív érzelmeket. A nőkkel szembeni jóindulatú szexizmus olyan attitűdöket foglal magában, amelyek szexisták abban az értelemben, hogy a nőket sztereotipikusan szemlélik, ugyanakkor szubjektíven pozitív érzelmek jelennek meg bennük. Ezek a nőkkel szembeni ellenséges és jóindulatú nézetek egyidejűleg is „élhetnek" és működhetnek egy személyen belül, ilyen esetben az egyént a nőkkel szembeni ambivalencia jellemzi.

Természetesen nemcsak a férfiaknak vannak ellenséges és jóindulatú hiedelmeik a nőkkel szemben, hanem ugyanúgy a nők is rendelkeznek ilyen nézetekkel a másik nemmel szemben (Glick és Fiske, 1999; Nguyen és mtsai, 2003–2004). Ugyanakkor a nők férfiakkal kapcsolatos hiedelmeire – a nemek között jelenlévő egyenlőtlenség okán – a szó társadalmi jelentése értelmében nem hivatkozhatunk szexistaként, azokra mint a férfiakkal szembeni attitűdökre, hiedelmekre, előítéletekre tekinthetünk (Glick és Fiske, 1999).

Azt, hogy az emberek mennyire támogatják ezeket az ellenséges és jóindulatú hiedelmeket, számos tényező befolyásolja, például az egyén neme, a kultúra, amelyben él, a másik nemmel kapcsolatos korábbi tapasztalatai, az életkora, az iskolázottsága stb. (ld. pl. Kovács, 2001, 2007). A férfiak jobban egyetértenek a nőkkel szembeni ellenséges és jóindulatú attitűdökkel, mint a nők; míg a férfiakkal szembeni ellenséges nézeteket vizsgáló skálán a nők érnek el magasabb pontszámot. Az előzőekkel ellentétben a férfiakkal szembeni jóindulatú nézetek esetében nem jelentkeznek szignifikáns nemi különbségek (Glick és mtsai, 2002; Fernandez és mtsai, 2004).

A nemekkel kapcsolatos nézetek és a nemi alapú diszkriminációra adott reakciók kapcsolatának vizsgálatakor Feather és Boeckmann (2007) a résztvevőket arra kérték, hogy a nők és a férfiak munkahelyi előrelépési lehetőségeit értékeljék. Eredményeik szerint a nők általában úgy vélik, hogy a férfiak előnnyel rendelkeznek az előléptetések terén, ugyanakkor nem gondolják, hogy bűnösnek kellene érezniük magukat, ha ők maguk egy kis előnyhöz jutnak az előléptetésnél a férfiakkal szemben. A szerzők további eredménye, hogy a férfiakkal szemben ellenséges attitűdöket vallók észleletében a férfiak előnyösebb helyzetben vannak, ők a felelősek a nemek közötti egyenlőtlenségekért, illetve nagyobb mértékű neheztelés jelentkezett velük szemben, ha ők nyerték el az előléptetést, nem pedig egy nő. A férfiakkal szembeni jóindulatú nézetek helyeslése kisebb mértékű neheztelést vont maga után a magasabb pozícióba kerülő férfival szemben (Feather és Boeckmann, 2007).

Mindezek alapján egyértelműen feltételezhetjük, hogy a férfiakkal szembeni jóindulatú és ellenséges nézetek támogatása hatással van arra, hogy egyrészt, mennyire gondoljuk nemi alapon való elutasításnak azt a helyzetet, melyet akár annak is lehet értelmezni, másrészt menynyire vagyunk hajlandóak egy nemi alapú diszkriminációként is értelmezhető eseményt követően megbocsátani a velünk szemben igazságtalanul eljáró másik félnek.

Nemi alapú elutasítás iránti érzékenység

Egy másik személyiségtényező, ami befolyásolhatja egyrészt a nemi alapon való elutasítottság érzésének, másrészt a megbocsátásnak a mértékét egy nemi diszkriminációként is értelmezhető eseményt követően, az a nemi alapú elutasítás iránti érzékenység (London és mtsai, 2012).

A nemi alapú elutasítás iránti érzékenység az elutasítás iránti érzékenységnek egy speciális esete, amely érzékenység az elutasításra vagy annak veszélyére adott reakciók egyéni különbségeire utal. Az elutasítás iránti érzékenység egy kognitív-affektív feldolgozási folyamat, amely az elutasítással kapcsolatos tapasztalataink hatására alakul ki. Hatására az emberek fokozottan éberek az elutasítás vélt vagy valós jeleire, és ezekre intenzívebben is reagálnak olyan helyzetekben, ahol az elutasítás egy lehetséges esemény (Mendoza-Denton és mtsai, 2002). Az elutasítással kapcsolatos elvárások olyan erős, védekező érzelmi állapotok (pl. szorongás, harag) kísérik, amelyek felkészítik az egyént a bekövetkező elutasításra (Downey és Feldman, 1996).

A sértéseket, amelyek megbocsátást igényelnek, az elutasításra érzékeny személyek úgy értelmezhetik, hogy a másik fél leértékeli a kapcsolatukat, és erre fokozott érzelmekkel reagálhatnak, mint például harag és düh (Leary, 2001; Leary és mtsai, 2006). Egyes kutatások szerint az elutasításra érzékeny személyek egy kis sértést is csak nehezen bocsátnak meg, így irányítva a partner figyelmét az általa elkövetett sértésre (Fincham és mtsai, 2005). Korábbi kutatások megfigyelései szerint a visszautasításra általában maladaptív reakciókat mutatnak (pl. agresszió, ellenségesség és féltékenység – Ayduk és mtsai, 2008; Downey és mtsai, 2000). Vannak azonban olyan vizsgálatok, amelyek arról számolnak be, hogy az elutasításra érzékeny személyek akár túlzott engedékenységgel is reagálhatnak egy sértésre, a kapcsolat fenntartása érdekében megpróbálhatják magukat pozitív fényben feltüntetni, pl. benyomáskeltés révén (pl. Fincham és mtsai, 2005, Romero-Canyas és mtsai, 2010).

Bár elvileg ma már a nemi hovatartozás nem jelenthet hátrányt, ennek ellenére a szexizmus rejtett formái továbbra is élnek a társadalmunkban, így a nemi alapon történő megkülönböztetés, elutasítás lehetősége továbbra is jelen van a mindennapjainkban, mely az ilyen helyzetekkel kapcsolatban kialakíthat egyfajta érzékenységet. Ennek megfelelően a nők elutasítással kapcsolatos aggodalmai olyan szituációkban aktiválódnak leginkább, amelyekben asszertívan és karizmatikusan kell viselkedniük, jól kell teljesíteniük tipikusan férfiak által dominált területeken, illetve ahol értékelői pozícióban lévő férfiakkal kell kapcsolatba lépniük (London és mtsai, 2012). Az idézett szerzők szerint a nők esetében a nemi alapú elutasítás elkerülésének egy tipikus formája az „önelhallgattatás" (self-silencing), melynek lényege, hogy elnyomják az én azon aspektusait, és legátolják azokat a viselkedéseket, amelyek veszélyeztethetnék a másikkal való kapcsolatot.

Vizsgálatunk egyik központi kérdése, hogy milyen reakciók várhatók egy akár nemi alapú elutasításként is értelmezhető helyzetben akkor, ha a sértő fél bocsánatot kér tettéért? Hogyan befolyásolja mindezt a nemi alapú elutasítás iránti érzékenység? A nemi alapú elutasításra érzékeny személyek ugyanis fogékonyabbak a nemi diszkrimináció jeleire, és jobban is szoronganak olyan helyzetekben, ahol e diszkrimináció bekövetkezhet (London és mtsai, 2012; Romero-Canyas és mtsai, 2009). A bocsánatkérés az ő esetükben azt erősítheti meg, hogy nem is alaptalanul aggódtak. Éppen ezért lehetséges, hogy náluk a bocsánatkérés nem vezet magasabb szintű megbocsátáshoz.

A KUTATÁS

Kérdésfelvetés, hipotézisek

Vizsgálatunk célja feltárni, hogy a nemi alapú elutasításként is értelmezhető helyzetekben hogyan alakul az elutasító fél viselkedésére vonatkozó oktulajdonítás és az elutasító fél megbánását követő megbocsátási szándék. Megvizsgáljuk azt is, hogy ezt az oktulajdonítást és reakciót miként befolyásolják olyan egyéni jellemzők, mint a nemi alapú elutasítás iránti érzékenység és a személyek által vallott nemekkel kapcsolatos nézetek. Célunk továbbá feltárni, hogy az elutasító fél sérelmet követő magatartása (mire hivatkozva kér bocsánatot a sérelemért) hogyan hat az említett oktulajdonításra és a megbocsátásra, illetve hogy a sértő fél különböző magatartásmódjai mellett mutatott oktulajdonítást és megbocsátási reakciót módosítják-e a fent említett egyéni jellemzők.

Mivel a nemi alapú elutasítás iránti érzékenység szakirodalma nem túl nagy, így ezzel kapcsolatban számos kérdés merülhet fel, amelyek elvezethetnek ennek a konstruktumnak az alaposabb megértéséhez és megismeréséhez. Fontos, és ismereteink szerint eddig még nem kutatott kérdés, hogy a nemi alapú elutasítás iránti érzékenység kapcsolatban áll-e a férfiakkal szembeni ellenséges és jóindulatú hiedelmekkel, és ha igen, akkor milyen jellegű ez a kapcsolat. A férfiakkal szembeni nézetek összetettsége miatt azonban erre vonatkozóan nem fogalmazunk meg konkrét elvárásokat.

A kezelt változók kapcsolatára vonatkozó elvárásainkat az alábbiakban fogalmazzuk meg. A nemi alapú elutasításként értelmezhető helyzet értelmezésére vonatkozó hipotéziseink:

(H1a) Az elutasított személy nemére hivatkozó bocsánatkérés valószínűbben hívja fel a figyelmet a nemi alapon történő elutasításra, ezért ebben az esetben a nemi alapú oktulajdonítás nagyobb mértékét várjuk a nemi indokot nem tartalmazó bocsánatkérési formákhoz képest. Ezt a hipotézisünket Eaton és munkatársainak (2007) munkája alapján fogalmazzuk meg, ugyanis a bocsánatkérésben megfogalmazott nemi alapú hivatkozás egy közös értelmezési keretet teremt, amely nagyobb mértékű nemi alapú oktulajdonításhoz vezet.

(H1b) A nemi alapú elutasítás iránti érzékenység hajlamosít az elutasítást követő nemi alapú oktulajdonításra. Ezt a feltevésünket Mendoza-Denton és munkatársainak (2002) megfigyeléseire alapozzuk.

(H1c) A férfiakkal szembeni ellenséges hiedelmek hajlamosítanak az elutasítást követő nemi alapú oktulajdonításra. Ezt a hipotézisünket az ellenséges nézeteket valló nők azon meggyőződésére alapozzuk, amely szerint a férfiak hatalmukat kihasználva kontrollálni akarják a nőket (Glick és Fiske, 1999), és meg akarják őrizni a velük szembeni vezető pozíciójukat.

A nemi alapú elutasításként értelmezhető helyzetben mutatott megbocsátási szándékra vonatkozó hipotéziseink:

(H2a) A nemi alapú oktulajdonítás nehezíti az elutasító fél irányába történő megbocsátást. Ezt a nemi diszkrimináció társadalmi elutasítottsága alapján feltételezzük.

(H2b) A megbocsátást leginkább az segíti, ha a sértő fél általánosan, mint emberrel szemben fejezi ki sajnálatát. A legkisebb mértékű megbocsátást akkor várjuk, ha a sértő fél bocsánatkérésében, diszkriminatív módon, az elutasított nemére hivatkozik. A többszörös

kisebbségben levő pályakezdő nő státuszának életkori elemére való hivatkozást, noha szintén diszkriminatívnak, ugyanakkor elfogadottabbnak gondoljuk.

(H2c) A H1b hipotézishez hasonlóan, a nemi alapú elutasítás iránti érzékenység nehezíti a megbocsátást. E várakozásunkat Fincham és munkatársainak (2005) munkájára építjük.

(H2d) A H1c hipotézishez hasonlóan, a férfiakkal szembeni ellenséges hiedelmek nehezítik a megbocsátást.

A vizsgálat bemutatása

Alanyok és eljárás

Kérdőíves vizsgálatunkban kizárólag nők vettek részt. A kérdőív kitöltésére vonatkozó megkeresésnél ezt a kikötést nem fogalmaztuk meg annak érdekében, hogy elkerüljük az esetleges előhangolási hatást a témára vonatkozóan. Mivel a kérdőívet egyrészt egy online felület segítségével, másrészt papír alapon juttattuk el a vizsgálati személyeknek, az online felületen a férfi kitöltők néhány demográfiai adat megválaszolása után azt az üzenetet kapták, hogy a kérdésekre adott válaszaik alapján a profiljuk nem illeszkedik a jelen kutatás célterületébe, és megköszöntük a vizsgálatban való részvételi szándékukat. Az adatszolgáltatás önkéntes alapon, névtelenül történt.

A vizsgálatban 181 nő adatait vetettük analízis alá. A résztvevők átlagos életkora 34,55 év (szórás: 11,99). A vizsgálati személyek a nemre, életkorra és végzettségre vonatkozó kérdések után egy szituációt olvastak, amelyben egy háromértékű független változót manipuláltunk. Ez a független változó az elutasító fél bocsánatkérésének módja volt (nemi alapú, tapasztalat alapú, esélyegyenlőségre vonatkozó). Az egyes csoportokba a vizsgálati személyek az online felületbe beépített randomizáló algoritmus alapján, illetve a papíralapú kérdőívek véletlenszerű kiosztásával kerültek be. A nemi alapú bocsánatkérés feltételbe 53, a tapasztalat alapúba 60, míg az általános bocsánatkérés feltételébe 68 fő került (a szituáció bemutatását és az egyes feltételek leírását lásd részletesebben a következő szakaszban).

A szituáció elolvasása után a vizsgálati személyek a helyzet értelmezésére vonatkozó attribúciós skálát, egy megbocsátás skálát, egy elutasítás iránti érzékenységet mérő skálát, végezetül pedig egy férfiakkal kapcsolatos nézetek mérésére szolgáló skálát töltöttek ki.

Eszközök

Ebben a szakaszban először bemutatjuk, hogyan manipuláltuk a független változónkat (a bocsánatkérés módja), majd a függő változók (nemi alapú oktulajdonítás, megbocsátás) mérési módjait közöljük. Végül az elutasítás iránti érzékenység és a férfiakkal kapcsolatos nézetek egyéni különbségeinek azonosítására alkalmas eszközök bemutatására térünk ki.

A független változók manipulálása

A vizsgálati személyek a kérdőív elején egy rövid munkahelyi szituációt olvashattak *(1. sz. melléklet),* amelyben a főszereplőt, a pályakezdő Ágnest, a főnöke (Péter) visszautasította. Ágnes pályázata helyett a kollégája, a tapasztalt Gábor pályázatát választotta, amely érdemben nem különbözött az Ágnesétől, és állítólag még kis formai hiba is volt benne. Ezeknek a szituációknak

három verziója jelent meg a kérdőívekben: a három történet kizárólag a bocsánatkérés formájában különbözött. A bocsánatkérés során a főnök vagy Ágnes nemére hivatkozva kért bocsánatot *(„Ágnesnek, mint nőnek egyenlő esélyeket kellett volna biztosítania”),* vagy Ágnes pályakezdő mivoltára hivatkozott *(„Ágnesnek, mint pályakezdőnek egyenlő esélyeket kellett volna biztosítania”),* illetve a harmadik esetben arra hivatkozva kért bocsánatot, hogy *„mindenkinek ugyanolyan esélyeket kellett volna biztosítania”*.

A helyzettel kapcsolatos oktulajdonítás vizsgálata

A vizsgálati személyek öt, a szituációban szereplő elutasítás lehetséges okára vonatkozó állítást olvashattak, amelyekkel való egyetértésüket egy hétfokú skálán jelezhették *(2. sz. melléklet)*. Az állításokat úgy fogalmaztuk meg, hogy az azokkal való egyetértés vagy egyet nem értés mértéke arról informáljon minket, hogy a kitöltő mennyire véli úgy, hogy az elutasító fél döntése nemi alapon született (1 = *egyáltalán nem ért egyet*, 7 = *teljes mértékben egyetért*). A skála megbízhatósági mutatója (Cronbach $\alpha = 0{,}89$) alapján az öt itemet összevontuk, és az így képzett átlagot használtuk elemzéseink során.

Megbocsátás skála

A megbocsátási szándékot a Rye és munkatársai (2001) által kialakított és validált „Megbocsátás skála” (Forgiveness Scale) módosított változatával mértük, amely skálán a vizsgálati személyek azt válaszolták meg, hogyan éreznének, gondolkodnának, viselkednének Ágnes helyében. Az eredeti skála instrukciója szerint a vizsgálati személyeknek egy bármilyen jellegű sérelemre kell gondolniuk, és 15 előre megfogalmazott item mentén azt kell jelölniük, milyen reakciókat adnának az általuk megjelölt sérelemre. A skála itemei mind a pozitív, mind a negatív válaszreakciók megismerését lehetővé teszik, mint például: *„Elgondolkodnék azon, hogyan vághatnék neki vissza.”, „Jó dolgokat kívánok neki.”, „Biztosan sokat gondolnék arra, hogy milyen rosszul bánt velem.”, „Ha legközelebb találkoznánk, nyugodt tudnék maradni.”,* vagy *„Képes lennék arra, hogy az iránta érzett haragomat elengedjem.”*.

Vizsgálatunkban azonban szükségesnek láttuk ennek a skálának egy módosított verzióját alkalmazni. Mint említettük, az eredeti itemek egy szabadon választott sérelemmel kapcsolatosan mérik fel a kitöltők reakcióit, e szabadon választott sérelmek pedig súlyosságuk tekintetében, így hosszú távú, tartós érzelmi következményeikben is, nagyon különbözőek lehetnek. Egy szcenárióban prezentált helyzetre vonatkozóan nem tartjuk szükségesnek a nagyon erőteljesen megfogalmazott, így a megbocsátási szándék mérésében esetleges torzításokhoz vezető állítások használatát. Ezért az eredeti skála itemei közül nem használtuk az alábbi állításokat: *„Ennek a személynek a tettei miatt nem tudnám élvezni az életet.”, „Azt hiszem, az életemet tönkretette ez az ember.”*, és *„Imádkozom érte.”*.

Bővítettük ugyanakkor a skálát egy olyan állítással, amely explicit módon rákérdezett a megbocsátás mértékére *(„Megbocsátanék neki.”).* Ez a skála legvégére került, azzal a céllal, hogy ne befolyásolja az előző állításokra adott válaszokat. A 12. item *(„Sajnálatot éreznék iránta.”)* kivételével szignifikánsan korrelált ($p < 0{,}01$) a skála többi itemével, 0,21 és 0,59 között változó erősséggel. Ebben az esetben is hétfokú skálát alkalmaztunk (1 = *nem értek egyet*, 7 = *egyetértek*), és az itemeket a főnökre vonatkozóan fogalmaztuk meg (pl. *„Haragudnék a főnökömre.”*).

Vizsgálatunkban tehát a mérőeszköz egy 13 itemes verziójával dolgoztunk; ennek megbízhatósága a 12. item eltávolításával – melyet a többi itemmel való elhanyagolható, mindazonáltal mégiscsak negatív összefüggése tett szükségessé – 0,80-os szintre javult. Elemzéseinkhez a skála megmaradt 12 iteméből képeztünk átlagot.

A Nemi Alapú Elutasítás Iránti Érzékenység Skála (Gender-Based Rejection Sensitivity Questionnaire, Gender RSQ)

A London és munkatársai (2012) által kifejlesztett kérdőívben 11 olyan szituáció jelenik meg, amelyek látszólag ugyanolyan stresszesek a nők és a férfiak számára, viszont a nőknél különböző mértékű aggodalmat, míg a férfiaknál csak kismértékű aggodalmat váltanak ki a nemi alapú elutasítással kapcsolatban. Minden szituációnál jeleznie kell a kitöltőnek, hogy mennyire aggódik amiatt, hogy a neme miatt másként kezelik őt, vagy amiatt egy negatív eseményt szenved el. Továbbá azt is jeleznie kell, hogy mennyire számít az egyenlő/fair bánásmódra.

Az *1. táblázat* a kérdőív egyik szituációját mutatja be, az ahhoz tartozó, a kitöltő által megválaszolandó két kérdéssel együtt. Az eredetileg hatfokú skálák helyett kérdőívünkben hétfokú skálákat alkalmaztunk.

1. táblázat. Példaitem a London és munkatársai (2012) által kialakított nemi alapú elutasítás iránti érzékenység skálából (Gender-Based Rejection Sensitivity Questionnaire, Gender RSQ)

Képzelje el, hogy ma van az első munkanapja a szervezetben. Az első napon a vezető összehív egy megbeszélést, hogy bemutassa Önt, mint új munkatársat.							
Mennyire foglalkoztatná/aggasztaná az, hogy a többiek esetleg kevesebbet várnak el Öntől a neme miatt?	egyáltalán nem foglalkoztatna					nagyon foglalkoztatna	
	1	2	3	4	5	6	7
Nem várnám, hogy a többieknek kisebb elvárásai vannak velem szemben.	nagyon kicsi valószínűséggel				Nagy valószínűséggel		
	1	2	3	4	5	6	7

A vizsgálatok alapján ez a módszer nagy belső ($\alpha = 0{,}83$) és test-retest ($r = 0{,}81$, $p \leq 0{,}001$) megbízhatóságot mutat (London és mtsai, 2012). Esetünkben szintén magas megbízhatóságról számolhatunk be: a Cronbach α értéke 0,85, amely további itemek elhagyásával sem lenne már tovább javítható. A skála kiértékelése során minden egyes szituáció esetében szükséges kiszámolni egy elutasítás iránti érzékenység-pontszámot az alábbi képlet alapján: elutasítás iránti érzékenység = (elutasítás)*(8-elfogadás elvárása). A végső pontszám kiszámításához a 11 helyzetben kapott elutasítás iránti érzékenység pontszámokat átlagoljuk.

Férfiakkal Szembeni Ambivalencia Skála (AMI: Ambivalence toward Men Inventory)

Glick és Fiske (1999) az *Ambivalens Szexizmus Kérdőív* (*Ambivalent Sexism Inventory*, ASI) mintájára kifejlesztettek egy kérdőívet, amely a nők férfiakkal kapcsolatos jóindulatú és ellenséges attitűdjeit vizsgálja. A kérdőív 20 itemből áll, az állítások mellett egy hatfokú skálán kell jelezni az egyetértés mértékét (0 = *egyáltalán nem ért egyet*, 5 = *teljes mértékben egyetért*). A vizsgálatok alapján a mérőeszköznek jó a belső megbízhatósága (0,75 és 0,87 közötti α-k; Glick és Fiske, 1999; Nguyen és mtsai, 2003–2004; Szabó, 2008).

A kérdőív két, egyenként 10 itemből álló alskálát, a jóindulatú és ellenséges hiedelmek alskáláit fedi le (jóindulatú állítás pl. *„Minden nőnek szüksége van egy férfira, akit csodálhat.”,* míg ellenséges állítás az alábbi: *„Amikor a férfiak „segítenek” a nőknek, akkor gyakran csak bizonyítani akarják, hogy ők jobbak, mint a nők.”*). Esetünkben a jóindulatú hiedelmek alskála itemeinek megbízhatósága az elfogadhatónak mondható (Cronbach $\alpha = 0{,}68$) szinten túl jelentősen nem javítható, míg az ellenségesség itemeiből, a 17. item („*Végső soron a legtöbb férfi nagyon szereti a gyerekeket.*”) elhagyásával, egy 0,80-os megbízhatóságú skála alakítható ki; elemzéseinkben is az ennek megfelelően képzett átlagokkal számoltunk.

EREDMÉNYEK

A skálák közötti összefüggések bemutatása

Eredményeink bemutatását az általunk vizsgált változókhoz tartozó skálák leíró statisztikáinak *(2. táblázat)* és a változók összefüggéseinek bemutatásával kezdjük. Ezután a kérdőívben prezentált helyzet értelmezésére ható tényezőket, illetve a megbocsátást befolyásoló fő- és interaktív hatásokat mutatjuk be.

2. táblázat. Az alkalmazott skálák leíró statisztikái

	medián	átlag	szórás
1. Nemi alapú elutasítás iránti érzékenység	9,45	10,08	5,99
2. Férfiakkal szembeni jóindulat	2,60	2,60	0,82
3. Férfiakkal szembeni ellenségesség	3,33	3,23	0,89
4. Nemi alapú oktulajdonítás	4,00	4,18	1,77
5. Megbocsátás	4,42	4,49	1,12

Megjegyzés: a számítások alapjai az 1-től 7-ig terjedő skálák, a férfiakkal szembeni jóindulat és ellenségesség skálák kivételével, ahol 0-tól 5-ig terjedő, hatfokú skálákat használtunk.

A kezelt változók összefüggéseit a *3. számú korrelációs táblázat*ban foglaljuk össze. Jellemzően a közepesnél gyengébb erősségű összefüggések azonosíthatók: a férfiakkal szembeni jóindulat és ellenségesség, illetve a nemi alapú elutasítás iránti érzékenység és az ellenségesség között találtuk a legerősebb, mindkét esetben pozitív irányú összefüggéseket. Szintén pozitívan korrelál egymással a férfiakkal szembeni ellenségesség és a nemi alapú oktulajdonítás, mely utóbbival az elutasítás iránti érzékenység is pozitív, noha a tendenciaszintet valamivel meghaladó ($p = 0{,}15$) összefüggést mutat. A megbocsátással egyrészt a nemi alapú oktulajdonítás, másrészt az ellenségesség áll gyenge, de statisztikailag szignifikáns, negatív korrelációban.

3. táblázat. A vizsgált változók korrelációs táblázata

	1.	2.	3.	4.	5.
1. Elutasítás iránti érzékenység	1				
2. Férfiakkal szembeni jóindulat	-0,03	1			
3. Férfiakkal szembeni ellenségesség	0,31*	0,34*	1		
4. Nemi alapú oktulajdonítás	0,11	-0,02	0,23*	1	
5. Megbocsátás	-0,05	0,04	-0,19*	-0,28*	1

** A korreláció 0,01-es szinten szignifikáns.

* A korreláció 0,05-ös szinten szignifikáns.

Megjegyzés: a nemi alapú oktulajdonítás esetében a feltüntetett paraméterek Spearman-féle rho-k.

A bocsánatkérés módjának, a nemi alapú elutasítás iránti érzékenységnek, illetve a férfiakkal szembeni ellenséges és jóindulatú hiedelmeknek a hatása az oktulajdonításra

Az oktulajdonításra vonatkozó hipotézisünket kovariancia-analízissel vizsgáltuk, melyben független változóként az elutasítást követő bocsánatkérés módja szolgált, kovariáló változókként pedig az elutasítás iránti érzékenységet, illetve a jóindulatú és ellenséges nézetek mértékét használtuk. Az oktulajdonításra egyedül a férfiakkal szembeni ellenségesség mutatott szignifikáns főhatást ($F_{\text{ELLENSÉGESSÉG}}$ [1, 168] = 8,61; p = 0,004): az ellenségesség szintjének emelkedésével egyre erősebb a nemi alapú oktulajdonítás is. Megjegyezzük továbbá, hogy a férfiakkal szembeni jóindulat és az oktulajdonítás között az előbbivel fordított, bár a tendeciaszintet éppen meghaladó összefüggés azonosítható ($F_{\text{JÓINDULAT}}$ [1, 168] = 2,47; p = 0,118). Az analízis egyéb fő- és interaktív hatásokat nem jelzett.

A bocsánatkérés módjának, a nemi alapú elutasítás iránti érzékenységnek, a férfiakkal szembeni ellenséges és jóindulatú hiedelmeknek, illetve az oktulajdonításnak a hatása a megbocsátásra

A megbocsátásra vonatkozó hipotéziseinket az előbbihez hasonló módon kovariancia-analízissel vizsgáltuk, amelyben a kovariáló változók sorát immár az oktulajdonítással is bővítettük, és az alábbi eredményeket kaptuk.

A megbocsátásra szignifikáns főhatást gyakorol a férfiakkal szembeni ellenségesség ($F_{\text{ELLENSÉGESSÉG}}$ [1, 167] = 5,62; p = 0,019), illetve a nemi alapú oktulajdonítás mértéke ($F_{\text{OKTULAJDONÍTÁS}}$ [1, 167] = 10,51; p = 0,001). Mindkét változó magasabb értékei nehezítik a megbocsátást.

A bocsánatkérés módjának és a nemi alapú elutasítás iránti érzékenységnek interaktív hatása van a megbocsátására ($F_{\text{BOCSÁNATKÉRÉS} \times \text{ÉRZÉKENYSÉG}}$ [2, 167] = 3,30; p = 0,039). Ugyancsak interaktív hatását látjuk a bocsánatkérés és a férfiakkal szembeni ellenségesség változóinak ($F_{\text{BOCSÁNATKÉRÉS} \times \text{ELLENSÉGESSÉG}}$ [2, 167] = 3,83; p = 0,024). Ezeket az interaktív hatásokat az *1. és 2. ábrá*k szemléltetik.

1. ábra. Az elutasítás iránti érzékenység hatása a megbocsátásra

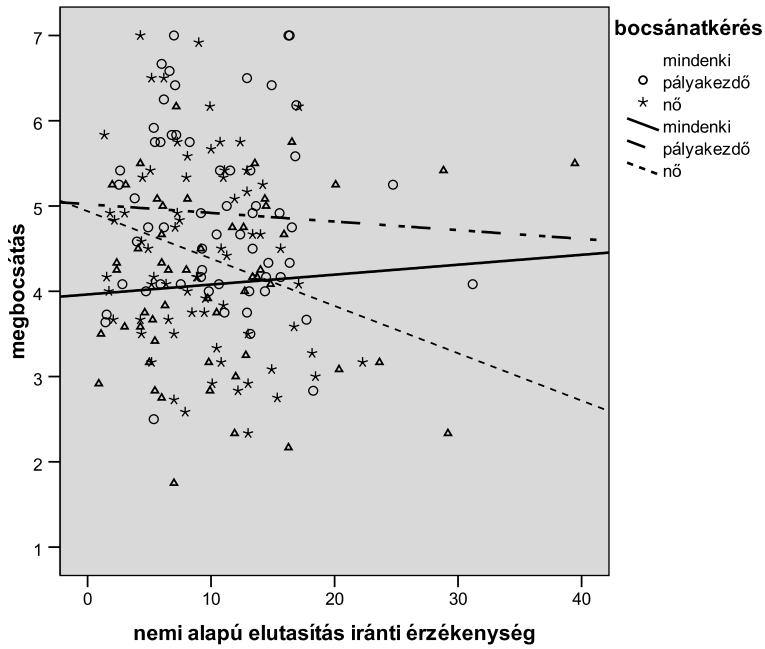

2. ábra. A férfiakkal szembeni ellenségesség hatása a megbocsátásra

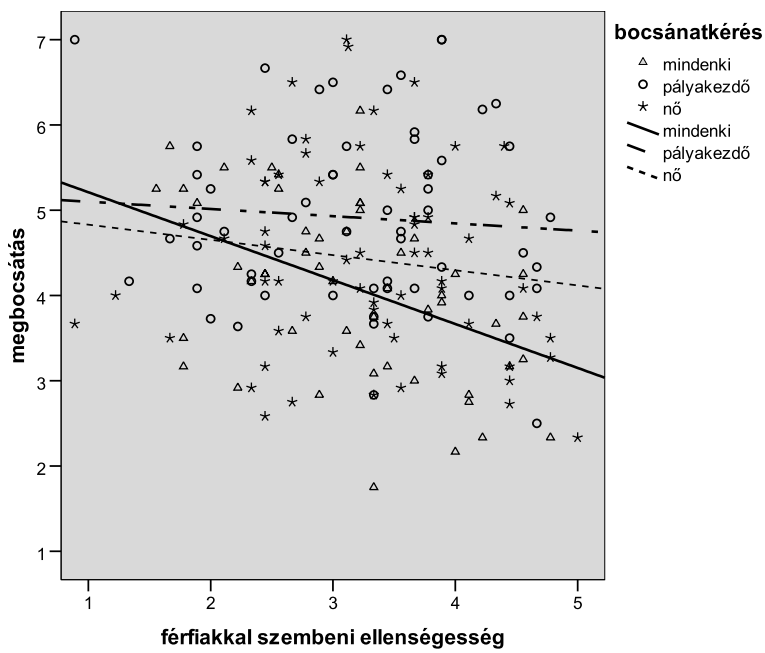

A bocsánatkérés és a nemi alapú elutasítás iránti érzékenység interaktív hatása abban áll, hogy az elutasítás iránti érzékenység növekedésével a megbocsátás szintje jelentősen csökken, ha a bocsánatkérés nemi alapú („nő" feltétel). Ezt az összefüggést szemlélteti az *1. ábra*.

A férfiakkal szembeni ellenségesség esetében azonban azt látjuk, hogy a megbocsátási hajlandóságot az esélyek nemektől és tapasztalattól független, egyenlő megadására hivatkozó bocsánatkérés befolyásolja *(2. ábra)*. A bocsánatkérésnek ez utóbbi feltétele mellett a férfiakkal szemben ellenséges nézetekkel bíró nők megbocsátási hajlandósága alacsony. A tapasztalatokra hivatkozó bocsánatkérés („pályakezdő" feltétel) a megbocsátási hajlandóság szintjét a fenti két egyéni jellemző függvényében alig látszik befolyásolni, azt jellemzően egy középértéknél valamivel magasabb értékre állítja be.

Diszkusszió

Tanulmányunk megvitatását eredményeink rövid összefoglalásával kezdjük. Az oktulajdonításra vonatkozó hipotéziseink *(H1a-c)* közül csak az az elvárásunk igazolódott, amelyben a férfiakkal szembeni ellenségességnek az elutasítást követő nemi alapú oktulajdonítást valószínűsítő hatását feltételeztük *(H1c)*. Ez az eredményünk összhangban van egyrészt a férfiakkal szembeni ellenséges nézetek tartalmával (Glick és Fiske, 1999), másrészt Feather és Boeckmann (2007) megfigyeléseivel, amelyek szerint a férfiakkal szemben ellenséges nézeteket valló nők a férfiakat előnyösebb helyzetben látják, őket teszik felelőssé a nemek közötti egyenlőtlenségekért, illetve jobban neheztelnek rájuk, ha a nők helyett a férfiakat léptetik elő. Nem találtuk azonban az elutasított személy nemére hivatkozó bocsánatkérésnek *(H1a),* és a nemi alapú elutasítás iránti érzékenységnek *(H1b)* az oktulajdonításra gyakorolt hatásait, továbbá interaktív hatásokról sem tudunk beszámolni. Az elutasítást követő oktulajdonításra tehát kifejezettebb hatása van a férfiakkal szembeni ellenséges nézeteknek, amelyek mint gyakran nyíltan manifesztálódó attitűdök, inkább képezhetik alapját a helyzet kiértékelésének, szemben egy kognitív-affektív feldolgozási folyamat révén előálló szenzitivitással, amelyre inkább mint intraperszonális jegyre tekinthetünk, erős affektív vetülettel.

A megbocsátási szándékra vonatkozó hipotéziseink *(H2a-d)* közül megerősítést nyert a nemi alapú oktulajdonításnak *(H2a)* és a férfiakkal szembeni ellenségességnek *(H2d)* a megbocsátást nehezítő hatása. A helyzet olyan módon történő kiértékelése, amely az elutasítás mögé valószínűbben helyez nemi indokot, diszkriminatívnak láttatja az elutasítást, ami eltávolít a megbocsátástól. Mint azt korábban láttuk, ez a fajta oktulajdonítás együtt jár a férfiakkal szemben megnyilvánuló ellenséges nézetekkel, amelyek itt önállóan is a megbocsátás gátjaivá válnak.

A bocsánatkérés módjainak megbocsátásra gyakorolt önálló hatásai viszont nem mutatkoztak statisztikailag jelentősnek *(H2b),* mint ahogy önmagában a nemi alapú elutasítás iránti érzékenység intenzívebb jelenléte sem nehezítette szignifikáns mértékben a megbocsátást *(H2c)*. Elgondolkodtató eredménye vizsgálatunknak az az interaktív hatás, amely szerint a két jegyet (nemi alapú elutasítás iránti érzékenység, illetve ellenséges nézetek a férfiakkal kapcsolatban) hordozó személyek ellentétesen reagálnak a nemi alapú és az általános bocsánatkérésre. A nemi

alapú bocsánatkérés a nemi alapú diszkrimináció nyíltszíni beismerése, az általános bocsánatkérés pedig kevésbé enged a nemi alapú megkülönböztetésre következtetni. Ha valamivel szemben averziót élünk meg, természetesnek gondolhatjuk, hogy annak a bizonyos minőségnek a nagy dózisát kellemetlenebbnek éljük meg, mint a kis dózisát, akármennyire is exkuzálja magát előttünk az a cselekvő, akitől az averzióra okot adó dolog érkezik. Azonban, miközben a nemi alapú elutasítás iránt érzékeny személyek valóban e természetes logika szerint reagálnak, és megbocsátóbbak az általános bocsánatkérés esetében, a férfiakkal szemben ellenséges hiedelmeket vallókat a nemi alapú bocsánatkérés nyugtatja meg jobban. E paradox reakció mögött, véleményünk szerint, kirajzolódik a nemekkel kapcsolatos hiedelmek kettős arculata. Nevezetesen, hogy bár manifeszt módon lehetnek valakinek ellenséges (és ne felejtsük el, ezzel egyidőben jóindulatú, tehát ambivalens) hiedelmei a férfiakkal (és általában véve, a nemekkel) kapcsolatban, e hiedelmek puszta léte fenntartja azt a rendszert, mely e hiedelmeket kitermelte. A mi esetünkben mindez úgy jelentkezik, hogy az ellenséges nézeteket vallók jobban megbocsátanak annak az elkövetőnek, aki bocsánatot kért, mert diszkriminatív volt, ezzel stabilizálva azt a rendszert, melyben a későbbiekben további diszkriminációk szenvedő alanya lehet.

Ezen a ponton óhatatlanul el kell gondolkodnunk a bocsánatkérés és a megbocsátás jelenségeinek társas és társadalmi értékelésén. Társas értelemben az említett jelenségek az interperszonális kapcsolatok fenntartásában, ápolásában megkérdőjelezhetetlenül pozitív szerepet töltenek be (McCullough, 2000). Társadalmi értelemben azonban a csoportok között fennálló egyenlőtlenségek és igazságtalanságok rendszerigazolásához is hozzájárulhatnak, ahogyan azt a vizsgálatunkban is láttuk.

Kezelt változóink összefüggései közül kiemelendőnek tartjuk a férfiakkal szembeni ellenséges és jóindulatú hiedelmek kismértékű, de statisztikailag jelentős, pozitív irányú összefüggését, mely a nemzetközi és hazai tapasztalatokkal egyaránt összhangban van (Glick és mtsai, 2004; Nguyen és mtsai, 2003–2004; Szabó, 2008). Megjegyezzük, mi a Férfiakkal Szembeni Ambivalencia (AMI) skála teljes, 20 itemet tartalmazó változatát alkalmaztuk, noha a korábbi kutatások, az azokat megelőző megfigyelések tapasztalatait is beépítve, a skála nem minden itemét vonták be a végső analízisbe, vagy szerepeltették kérdőívükben (pl. Nguyen és mtsai, 2003–2004; Szabó, 2008). Esetünkben a kérdőív alskáláihoz tartozó megbízhatósági mutatók csak egyetlen item esetében tették szükségessé a skála rövidítését. Véleményünk szerint az adatfelvételek között eltelt idő alatt a férfiakkal szembeni ambivalenciáról való gondolkodás rendszere valószínűleg közelíthetett a nyugati mintákban megszokott szerveződéshez.

Azonosítottunk továbbá egy nem túl erős, de szignifikáns pozitív kapcsolatot a férfiakkal szembeni ellenségesség és a nemi alapú elutasítás iránti érzékenység között. E pozitív együttjárás, kiegészítve a két konstruktumnak a megbocsátásra a bocsánatkérési mód függvényében gyakorolt eltérő hatásaival, egyfajta kiindulópontként szolgálhat a nemi alapú elutasításra való érzékenység és a férfiakkal szembeni hiedelmek összefüggésének a vizsgálatában. Ebben a két konstruktumban közös pont lehet, hogy mindkettőben tetten érhető a nők nemi alapon történő diszkriminációjának elővételezése, de míg az elutasítás iránti érzékenység a saját érzelmeket reflektálja (annyira őszintén, amennyire az ember a saját érzelmeiről beszélni tud), addig a férfiakkal szembeni rendszerigazoló hiedelmeknek csoportközi vetülete

van (Szabó, 2008), és ún. „hamis tudatot" (Jost, 2003) tükröznek, melyekben az attitűdök nincsenek összhangban a válaszadó érdekeivel. E két különböző jelentésréteg magyarázhatja a nem túl erős pozitív korrelációt, és azt a kontraszthatást, amelyet a különböző bocsánatkérésekre adott válaszokban megfigyelhettünk.

Vizsgálatunknak természetesen vannak korlátai. A választott vizsgálati helyzet, amelyet a résztvevőknek prezentáltunk, csak egyféle megjelenítése az elutasításnak, és azt is csak a munkahelyi kontextusban ragadja meg. A szerkezeti validitás növelése érdekében érdemes több megfigyelést gyűjteni másféle helyzetekkel és módszerekkel, nagyobb teret engedve a megbocsátás viselkedéses szintjének is. Felvetődhet, hogy vizsgálatunknak problematikus vonása, hogy az elutasítás és a társadalmi diszkrimináció mérsékelt módozatára tekintett. Mivel társadalmunkban a társadalmi diszkrimináció minden nyílt módozata deklarált módon nem kívánatos, azt gondoljuk, érdemes volt figyelmünket a mindennapi, láthatatlan diszkriminációra is fordítani, amellyel kapcsolatos reakciók burkolt módon stabilizálhatják a status quo-t. Érdemes lehet továbbá az itt bemutatott eredményeket az életkor tekintetében kiegyensúlyozottabb mintákon is ellenőrizni annak érdekében, hogy az életkornak az itt vázolt jelenségeket módosító hatásai tesztelhetővé váljanak.

Elgondolkodtató gyakorlati tanulsága lehet vizsgálatunknak, hogy bizonyos eszközök, beavatkozások (mint például a bocsánatkérés) alkalmazhatóságát, azok pozitív hatását olykor hajlamosak vagyunk kizárólag az egyéni pszichológiai jóllét szempontjából tekinteni, és megfeledkezni a társadalmi, rendszerszintű, bizonyos esetekben akár ellentétes (káros) hatásokról. Esetünkben is, a bocsánatkérés, mint a mindennapi súrlódásokat elsimító eszközök egyike, segítheti a kapcsolatok harmóniáját, ugyanakkor konzerválhat egy egyensúlytalan, társadalmilag igazságtalan helyzetet.

Morális dilemmaként jelenhet meg a mindennapi életünk, de akár a pszichológusként végzett gyakorlati tevékenységünk során is az a kérdés, hogy a vizsgálatban felvetett helyzethez hasonló szituációknak inkább a tüneteit kezeljük, vagy pedig megpróbáljuk a probléma mélyére ásva annak okát megtalálni, és rajta változtatni. A munka világában is gyakran szembesülünk például olyan szokásszintű, bejáratott intézkedésekkel, amelyek procedurális szempontból ugyan lehetnek igazságosak, de az egyéni érdekekkel ellentétesek. Fontos kérdés tehát, hogyan viszonyulunk ehhez a morális dilemmához, hiszen az arra érdemes dolgok esetén indokolt lehet a probléma tényleges megoldását keresni, akár vállalva az ezzel járó konfliktusokat is, viszont a jelentéktelenebb problémákat érdemes lehet talán a konfrontációt kerülve elsimítani. Az is előfordulhat ugyanakkor, hogy a tüneti megoldások ismétlésével beleszokunk azok alkalmazásába, és elveszítjük érzékenységünket annak megítélésében, hogy mi az, ami mellett még elmehetünk, és mi az, ami mellett már nem.

Summary

The effects of gender-based rejection sensitivity and hostility toward men on attributions and forgiveness after rejection

The present study investigates the attributions about rejecter's behavior and the forgiveness after rejecter's apology in a situation that can be interpreted as, i.a., gender discrimination. The form of apology was manipulated, and the effects of individual differences, such as hostility and benevolence toward men and gender-based rejection sensitivity, were also tested. These differences potentially affect attributions about rejecter's behavior and forgiveness in a situation where gender discrimination is a possible explanation. Our questionnaire was filled in by 181 women. According to our results interpreting the situation as rejection based on one's gender was more likely with the increased level of hostile beliefs about men. This interpretation as well as hostility toward men made forgiveness less likely. Women with higher level of gender-based rejection sensitivity showed less forgiveness, when the rejecter's apology referred to their gender. Women with hostile attitudes toward men showed less forgiveness, when the rejecter apologized in a very general way, omitting the reasons for the rejection.

Keywords: rejection, forgiveness, hostility and benevolence toward men, gender-based rejection sensitivity

Irodalom

Ayduk, O., Gyurak, A., Luerssen, A. (2008): Individual differences in the rejection-aggression link in the hot sauce paradigm: The case of rejection sensitivity. *Journal of Experimental Social Psychology, 44* (3). 775–782.

Benson, P. L., Vincent, S. (1980): Development and validation of the Sexist Attitudes Toward Women Scale (SATWS). *Psychology of Women Quarterly, 5* (2). 276–291.

Deegan, M. J. (1985): Multiple minority groups: A case study of physically disabled women. In Deegan, M. J., Brooks, N. A. (eds): *Women and disability: The double handicap*. Transaction Books, Oxford. 37–55.

DeWall, C. N., Baumeister, R. F. (2006): Alone but feeling no pain: Effects of social exclusion on physical pain tolerance and pain threshold, affective forecasting, and interpersonal empathy. *Journal of Personality and Social Psychology, 91* (1). 1–15.

Downey, G., Feldman, S. I. (1996): Implications of rejection sensitivity for intimate relationships. *Journal of Personality and Social Psychology,70* (6). 1327–1343.

Downey, G., Feldman, S., Ayduk, O. (2000): Rejection sensitivity and male violence in romantic relationships. *Personal Relationships, 7* (1). 45–61.

Eaton, J., Struthers, C. W., Shomrony, A., Santelli, A. G. (2007): When apologies fail: The moderating effect of implicit and explicit self-esteem on apology and forgiveness. *Self and Identity, 6* (2–3). 209–222.

Feather, N. T., Boeckmann, R. J. (2007): Beliefs about gender discrimination in the workplace in the context of affirmative action: Effects of gender and ambivalent attitudes in an Australian sample. *Sex Roles, 57* (1–2). 31–42.

Fehr, R., Gelfand, M. J. (2010): When apologies work: How matching apology components to victims' self-construals facilitates forgiveness. *Organizational Behavior and Human Decision Processes, 113* (1). 37–50.

Fernandez, M. L., Castro, Y. R., Lorenzo, M. G. (2004): Evolution of hostile sexism and benevolent sexism in a Spanish sample. *Social Indicators Research, 66* (3). 197–211.

Fincham, F. D., Jackson, H., Beach, S. R. H. (2005): Transgression severity and forgiveness: Different moderators for objective and subjective severity. *Journal of Social and Clinical Psychology, 24* (6). 860–875.

Glick, P., Fiske, S. T. (1996): The Ambivalent Sexism Inventory: Differentiating hostile and benevolent sexism. *Journal of Personality and Social Psychology, 70* (3). 491–512.

Glick, P., Fiske, S. T. (1999): The Ambivalence Toward Men Inventory: Differentiating hostile and benevolent beliefs about men. *Psychology of Women Quarterly*, *23* (3). 519–536.

Glick, P., Fiske, S. T. (2006): Ambivalens szövetség – Az ellenséges és jóindulatú szexizmus mint a nemi egyenlőtlenség egymást kiegészítő igazolásai. In Hamilton, D. L., Fiske, S, T., Bargh, J. A. [válogatta és szerkesztette: Hunyady Gy.]: *A társak és a társadalom megismerése*. Osiris, Budapest. 389–447.

Glick, P., Lameiras, M., Castro, Y. R. (2002): Education and catholic religiosity as predictors of hostile and benevolent sexism toward women and men. *Sex Roles, 47* (9–10). 433–441.

Glick, P., Lameiras, M., Fiske, S. T., Eckes, T., Masser, B., Volpato, C., Manganelli, A. M., Pek, J. C., Huang, L. L., Sakalli-Ugurlu, N., Castro, Y. R., Pereira, M. L., Willemsen, T. M., Brunner, A., Six-Materna, I., Wells, R. (2004): Bad but bold: Ambivalent attitudes toward men predict gender inequality in 16 nations. *Journal of Personality and Social Psychology, 86* (5). 713–728.

Inman, M. L., Baron, R. S. (1996): Influence of prototypes on perceptions of prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology, 70* (4). 727–739.

Jost, J. T. (2003): Negatív illúziók: a hamis tudattal kapcsolatos fogalmak tisztázása és a pszichológiai bizonyítékok. In Jost, J. T. [válogatta és szerkesztette: Hunyady Gy.]: *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris, Budapest. 275–305.

Kovács M. (2001): Nemi ideológiák, nemi sztereotípiák. In: Hunyady Gy., Nguyen, L. L. A. (szerk.): *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 448–454.

Kovács M. (2007): Nemi sztereotípiák, nemi ideológiák és karrieraspirációk. *Educatio, 16* (1). 99–114.

Leary, M. R. (2001): Toward a conceptualization of interpersonal rejection. In Leary, M. R. (ed.): *Interpersonal Rejection*. Oxford University Press, New York. 3–20.

Leary, M. R. (2006): A személyközi elutasítás változatai. In Williams, K. D., Forgas, J. P., von Hippel, W. (szerk.): *A társas kirekesztés pszichológiája – Kitaszítás, kiközösítés, elutasítás és szekálás*. Kairosz, Budapest. 41–58.

Leary, M. R., Koch, E., Hechenbleikner, N. (2001): Emotional responses to interpersonal rejection. In Leary, M. R. (eds): *Interpersonal Rejection*. Oxford University Press, New York. 145–166.

Leary, M. R., Twenge, J. M., Quinlivan, E. (2006): Interpersonal rejection as a determinant of anger and aggression. *Personality and Social Psychology Review, 10* (2). 111–132.

London, B., Downey, G., Romero-Canyas, R., Rattan, A., Tyson, D. (2012): Gender-based rejection sensitivity and academic self-silencing in women. *Journal of Personality and Social Psychology, 102* (5). 961–979.

Major, B., O'Brien, L. T. (2005): The social psychology of stigma. *Annual Review of Psychology, 56*. 393–421.

Major, B., Quinton, W. J., Schmader, T. (2003): Attributions to discrimination and self-esteem: Impact of group identification and situational ambiguity. *Journal of Experimental Social Psychology, 39* (3). 220–231.

McCullough, M. E. (2000): Forgiveness as human strength: Theory, measurement, and links to well-being. *Journal of Social and Clinical Psychology, 19* (1). 43–55.

McCullough, M. E., Rachal, K. C., Sandage, S. J., Worthington, E. L., Jr., Brown, S. W., Hight, T. L. (1998): Interpersonal forgiving in close relationships II: Theoretical elaboration and measurement. *Journal of Personality and Social Psychology, 75* (6). 1586–1603.

McGuire, G. M., Reskin, B. F. (1993): Authority hierarchies at work: The impacts of race and sex. *Gender and Society, 7* (4). 487–506.

Mendoza-Denton, R., Downey, G., Purdie, V. J., Davis, A., Pietrzak, J. (2002): Sensitivity to status-based rejection: Implications for African-American students' college experience. *Journal of Personality and Social Psychology, 83* (4). 896–918.

Morrison, A. M., von Glinow, M. A. (1990): Women and minorities in management. *American Psychologist, 45* (2). 200–208.

Nguyen, L. L. A. (2005): Férfiak és nők a munka világában. Nemi szerepek a munkahelyen. *Magyar Pszichológiai Szemle, 60* (1–2), 111–134.

Nguyen, L. L. A., Kovács, M., Frieze, I. H. (2003–2004): Values and ambivalence towards men and women: A study in Hungary and the United States. *Applied Psychology in Hungary (Alkalmazott Pszichológia – angol nyelvű különszám), 5–6*. 5–21.

O'Brien, L. T., Kinias, Z., Major, B. (2008): How status and stereotypes impact attributions to discrimination: The stereotype-asymmetry hypothesis. *Journal of Experimental Social Psychology, 44* (2). 405–412.

Pierce, J. D., Gardner, D. G. (2004): Self-esteem within the work and organizational context: A review of the organization-based self-esteem literature. *Journal of Management, 30* (5). 591–622.

Risen, J. L., Gilovich, T. (2007): Target and observer differences in the acceptance of questionable apologies. *Journal of Personality and Social Psychology, 92* (3). 418–433.

Rodin, M. J., Price, J. M., Bryson, J. B., Sanchez, F. J. (1990): Asymmetry in prejudice attribution. *Journal of Experimental Social Psychology, 26* (6). 481–504.

Romero-Canyas, R., Anderson, V. T., Reddy, K. S., Downey, G. (2009): Rejection sensitivity. In Leary, M. R., Hoyle, R. H. (eds): *Handbook of individual differences in social behavior*. The Guilford Press, New York. 466–479.

Romero-Canyas, R., Downey, G., Reddy, K. S., Rodriguez, S. Cavanaugh, T. J., Pelayo, R. (2010): Paying to belong: When does rejection trigger ingratation? *Journal of Personality and Social Psychology, 99* (5). 802–823.

Rye, M. S., Loiacono, D. M, Folck, C. D., Olszewski, B. T., Heim, T. A., Madia, B. P. (2001): Evaluation of the psychometric properties of two forgiveness scales. *Current Psychology: Developmental, Learning, Personality, Social, 20* (3). 260–277.

Smart Richman, L., Leary, M. R. (2009): Reactions to discrimination, stigmatization, ostracism, and other forms of interpersonal rejection: A multimotive model. *Psychological Review, 116* (2). 365–383.

Szabó M. (2008): *A társadalmi nemekkel kapcsolatos dinamikus nézetrendszerek szociálpszichológiai vizsgálata: Ideológiák és sztereotípiák, nemi tipizáltság és társas identitás.* Doktori értekezés, ELTE, Budapest.

Szondy M. (2006): A megbocsátás pszichológiája: kialakulása, hatásai és fejlesztése. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika, 7* (1). 15–34.

Twenge, J. M., Baumeister, R. F., DeWall, C. N., Ciarocco, N. J., Bartels, J. M. (2007): Social exclusion decreases prosocial behavior. *Journal of Personality and Social Psychology, 92* (1). 56–66.

Yoder, J. D., McDonald, T. W. (1998): Measuring sexist discrimination in the workplace: Support for the validity of the schedule of sexist events. *Psychology of Women Quarterly, 22* (3). 487–491.

Mellékletek

1. melléklet. A kérdőívben használt munkahelyi szituáció (szögletes zárójelben a bocsánatkérés három különböző formájával)

A következőkben egy munkahelyi szituációt olvashat. Arra kérem, hogy képzelje bele magát az egyik szereplő, Ágnes helyébe.

Ágnes egy kis újság szerkesztőségében dolgozik, mint pályakezdő újságíró. Néhány héttel ezelőtt Ágnes főnöke pályázatot hirdetett meg egy új rovat indítására vonatkozóan. Ágnes úgy érezte, hogy ez egy kiváló lehetőség képességeinek bizonyítására, ezért úgy döntött, hogy ő is benyújtja pályázatát a felhívásra. Rengeteget dolgozott a tervezetén, és úgy érezte, hogy nagyon jól sikerült neki.

Mivel ez egy viszonylag kis szerkesztőség, így mindösszesen csak két pályázat érkezett a felhívásra: Ágnesé és egy kollégájáé, Gáboré. A pályázatokat egy, az újság tulajdonosai által felállított bizottság értékelte, de végső soron a döntést Ágnes és Gábor főnöke, Péter hozta meg.

Péter úgy döntött, hogy Gábor tervezetét választja, annak ellenére, hogy a két pályázat minőségét tekintve nem tért el különösebben egymástól. Néhány nappal később Ágnes összefutott

az irodában az egyik ismerősével, aki azt hallotta az értékelő bizottság egy tagjától, hogy bár Gábor pályázata hiányos volt (elfelejtett egy fontos papírt csatolni), és ráadásul még késve is érkezett be, ennek ellenére Péter mégis mellette döntött. Miután ez a hír kitudódott az irodában, Ágnest Péter magához hívatta és bocsánatot kért tőle azzal, hogy [*Ágnesnek, mint nőnek egyenlő esélyeket kellett volna biztosítania / Ágnesnek, mint pályakezdőnek egyenlő esélyeket kellett volna biztosítania / mindenkinek ugyanolyan esélyeket kellett volna biztosítania*].

2. melléklet. A nemi alapú oktulajdonítás mértékére vonatkozó állítások

1. A főnök azért választotta Gábort, mert Gábor egy férfi.
2. A főnök azért utasította el Ágnes pályázatát, mert Ágnes egy nő.
3. A főnök nemi alapon hozta meg a döntését.
4. A főnök azért döntött Gábor mellett, mert egy férfit alkalmasabbnak talál erre a feladatra.
5. Azért nem Ágnes nyerte meg a pályázatot, mert a főnök szerint egy nő nem alkalmas erre a feladatra.

MÓDSZERTAN

A PÁROS ÖSSZEHASONLÍTÁS THURSTONE-FÉLE MÓDSZERÉNEK ALKALMAZÁSA A PSZICHOLÓGIÁBAN II.[1]

Balázs Katalin
Debreceni Egyetem Pszichológiai Intézet
E-mail: balazs.katalin@arts.unideb.hu

Csízik Tímea
Debreceni Egyetem Pszichológiai Intézet
E-mail: csizik.timea@arts.unideb.hu

Hőgye-Nagy Ágnes
Debreceni Egyetem Pszichológiai Intézet
E-mail: hogye-nagy.agnes@arts.unideb.hu

Münnich Ákos
Debreceni Egyetem Pszichológiai Intézet
E-mail: munnich.akos@arts.unideb.hu

Összefoglaló

A páros összehasonlítás a pszichológiai kutatási gyakorlatban jó alternatívája lehet a nála általánosabban elterjedt skálázási eljárásoknak. A páros összehasonlítással megragadható pszichológiai problémák adatait elemezhetjük a Thurstone-féle egydimenziós modell, illetve a többdimenziós skálázás egydimenziós, illetve többdimenziós modelljének alkalmazásával. Jelen tanulmány négy gyakorlati példán keresztül demonstrálja, hogy a páros összehasonlításból nyert adatok esetén a Thurstone-féle skálázás és a többdimenziós skálázás egymás alternatívái, és adott adatbázison is érdemes mindkét módszert alkalmazni, majd a modellek illeszkedését a stresszmutató segítségével összevetni.

[1] A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

BEVEZETÉS

Számos olyan pszichológiai probléma létezik, ahol a vizsgálat során a vizsgált elemek viszonylagos megítélésére vagyunk kíváncsiak. Így például érdekelhet bennünket, hogy mely tulajdonságok a legfontosabbak a barátságok kialakulásánál; mely jellemzők a legmeghatározóbbak munkahelyválasztásnál; vagy egymáshoz képest hogyan értékelik az emberek a politikai pártokat. Ha adott témakörön belüli alternatívák viszonylagos megítélésre vagyunk kíváncsiak, az általában alkalmazott Likert típusú skálázáson túl (Likert, 1932) a páros összehasonlítás egy értékes, releváns módszert jelent. Megkérdezhetjük az embereket az egyes alternatívák értékeléséről például egy hétfokú skálán, azonban gyakran hasonló értékeket jelölnek meg a különböző alternatívák esetén. Sokkal differenciáltabb képet kapunk, ha az egyes elemek páros összehasonlítását kérjük a válaszadóktól, hiszen ez esetben az alternatívák viszonylagos értékéről döntenek. A páros összehasonlítás egyetlen hátránya, hogy az összehasonlítások száma exponenciálisan nő a vizsgált alternatívák számának növekedésével. Ha az alternatívák száma *n,* akkor a páros összehasonlítások száma *n(n-1)/2*. Kisebb elemszám *(n)* esetben azonban a módszer jól használható.

Az alternatívák páros összehasonlításán keresztül az alternatívák egy vagy több dimenzión elfoglalt értékére (értékeire) szeretnénk következtetni. Az eredeti Thurstone-féle skálázás (ld. pl. Mérő, 1986, 1992; Thurstone, 1927, 1929, 1959; Thurstone és Jones, 1957) alkalmazásakor a vizsgált elemek egyetlen skálán elfoglalt helyét becsülhetjük meg, de az eljárás megfelelő többdimenziós modell illesztésére is. Fontos kitétel a Thurstone modellben a vizsgálandó ingerek, alternatívák megítélésére vonatkozó adatok normális eloszlása, ami pszichológiai problémák esetén valószínű.

Egy másik módszer a páros összehasonlításból származó adatok feldolgozására a többdimenziós skálázás (TDS) alkalmazása. A módszer alapgondolata, hogy megítéléseink, akár tudattalanul is, több dimenzió mentén történnek, és a módszer lehetőséget ad arra, hogy a döntéseink alapját képező, mélyben rejlő dimenziókat feltárjuk. A módszer eredetileg a térképészetből származik, ahol először meghatározták a városok közötti távolságokat, majd a távolságok alapján megrajzolták a térképeket. Ugyanezt az elvet lehet használni a többdimenziós skálázás esetében is, amikor a vizsgált objektumokról készítünk térképeket. Az eljárás kivitelezéséhez szükségünk van egy távolságmátrixra, ami megadja, hogy az egyes alternatívák mennyire hasonlóak egymáshoz. A távolságmátrixból kiindulva, a többdimenziós skálázás meghatározza az alternatívák rendjét az egyes dimenziókon. A cél egy olyan reprezentáció kialakítása, mely az adatok legkisebb torzulásával jár. A kapott „térkép” (geometriai reprezentáció) lehet egydimenziós (amikor az adatok egy egyenesre illeszkednek), kétdimenziós (ekkor ez elemek egy síkban helyezkednek el), háromdimenziós (ekkor az adatokat térben reprezentáljuk), vagy akár magasabb dimenziószámú (ebben az esetben a közvetlen geometriai reprezentáció nem lehetséges). A többdimenziós skálázásról további információ fellelhető magyarul például a Münnich, Nagy és Abari (2006) által írott elektronikus statisztika-könyvben, illetve más összefoglaló munkákban (ld. pl.: Borg és Groenen, 1997; Cox és Cox, 1994; Everitt és Rabe-Hesketh, 1997, Kruskal és Wish, 1978; Mérő, 1992).

A továbbiakban a Thurstone-féle skálázást, illetve a többdimenziós skálázás kivitelezését mutatjuk be a páros összehasonlításokból származó nyers adatokon. Többdimenziós skálázás alkalmazása páros összehasonlításból nyert adatokon nem egy megszokott módszer, de mindenképp megfelelő eljárás. Számos gyakorlati példán keresztül világos lesz, hogy a két módszer vezethet hasonló, vagy akár nagyon különböző eredményekhez is. Fontos a modellek illeszkedésének vizsgálata, hiszen a stresszérték mutatja, hogy melyik eljárás eredményeit vegyük figyelembe, illetve azt, hogy az eredmények érdemesek-e további felhasználásra. Ha az egydimenziós modellek nem vezetnek eredményre, érdemes többdimenziós modellt illeszteni. A páros összehasonlítás Thurstone-féle módszeréről szóló cikk első része (Balázs, Csízik, Hőgye-Nagy és Münnich, 2009) a Thurstone-féle skálázás egydimenziós alkalmazásának módját részletezte, jelen tanulmány a páros összehasonlítások többdimenziós modellezésére is kitér. Adatelemzéshez az R statisztikai programot használjuk (R-Development Core Team, 2005), amit az ingyenes szoftver gyorsan növekvő népszerűsége indokol.

A páros összehasonlítás alkalmazása

Az alternatívák választási valószínűsége empirikusan meghatározható, és a belőlük becsült skálaértékre vagyunk kíváncsiak: arra, hogy az alternatívák a vizsgálati szempont dimenziója mentén hogyan helyezkednek el. Ilyenkor alapesetben egy dimenzióban gondolkodunk. Az alternatívák választási valószínűségeit a páros összehasonlítás módszerével kétféleképpen kaphatjuk meg. Ha a vizsgálati mintánk nagy, dolgozhatunk dichotóm választási lehetőségekkel az egyes alternatíva-párok összehasonlításakor (A-ra vagy B-re jellemzőbb). Abban az esetben azonban, amikor egyetlen személy preferenciáira vagyunk kíváncsiak, vagy a mintánk kicsi, a dichotóm választási lehetőség helyett többfokú skálát használhatunk, pl. nullától egyig terjedő kódolással, ebben az esetben rendre a skála megjelölt értéke, illetve több vizsgálati személy esetén az értékek átlaga fejezi majd ki a választás valószínűségét.

Az összehasonlíthatóság kedvéért korábbi cikkünk (Balázs, Csízik, Hőgye-Nagy és Münnich, 2009) bevezető példáját használjuk az R-ben történő alkalmazás demonstrálására. Tegyük fel, hogy öt választási alternatívánk van: A, B, C, D, E, melyeket páronként összehasonlítva a következő eredményeket, tapasztalati valószínűségeket kapjuk.

1. táblázat. Tapasztalati valószínűségek

Alternatívák	A	B	C	D	E
A	*	0,59	0,47	0,63	0,70
B	0,41	*	0,45	0,58	0,70
C	0,53	0,55	*	0,61	0,65
D	0,37	0,42	0,39	*	0,52
E	0,30	0,30	0,35	0,48	*

A táblázat egy-egy cellájában annak a valószínűsége szerepel, hogy a páros összehasonlítás során a sorokban található alternatívákra a vizsgálati szempontot jellemzőbbnek ítéljük, mint az oszlopokban szereplő alternatívákat, azaz P(sorok>oszlopok), például: P(A>B) = 0,59, míg P(B>A) = 0,41. Hogy ne legyenek hiányzó elemek a mátrixban, adatbevitelkor az átlóban 0,5-öt tüntetünk fel.

A Thurstone-féle modell alkalmazása

Az adatbevitel kivitelezése után, a valószínűségi értékekből kiszámoljuk a megfelelő z-értékeket a qnorm parancs segítségével, majd soronként a z-értékek átlagát véve megkapjuk az alternatíváknak megfelelő skálaértékeket (1. R parancs).

```
p=data.frame(A=c(0.5,0.41,0.53,0.37,0.30),B=c(0.59,0.5,0.55,0.42,0.30),C=c(0.47,0.45,0.5,0.39,0.35),
D=c(0.63,0.58,0.61,0.5,0.48),E=c(0.70,0.70,0.65,0.52,0.5))
m<-as.matrix(p)
rownames(m)=c("A","B","C","D","E")
z=qnorm(m,0,1)
skala=matrix(ncol=1, nrow=5)
for(i in 1:5) skala[i]=mean(z[i,])
rownames(skala)=c("A","B","C","D","E")
print(skala)
```

1. R parancs

```
par( cex=1.5, bg="white", pch=19:25 )
x=rep(1,5)
plot(skala, x, type="b", xlab="Skálaértékek", ylab="")
text(skala,x+0.1,labels=rownames(m),cex=0.8)
```

2. R parancs

A skálaértékeket grafikusan ábrázolhatjuk, pl. a 2. R parancs segítségével.

1. ábra. A Thurstone-féle modell segítségével kapott skálaértékek

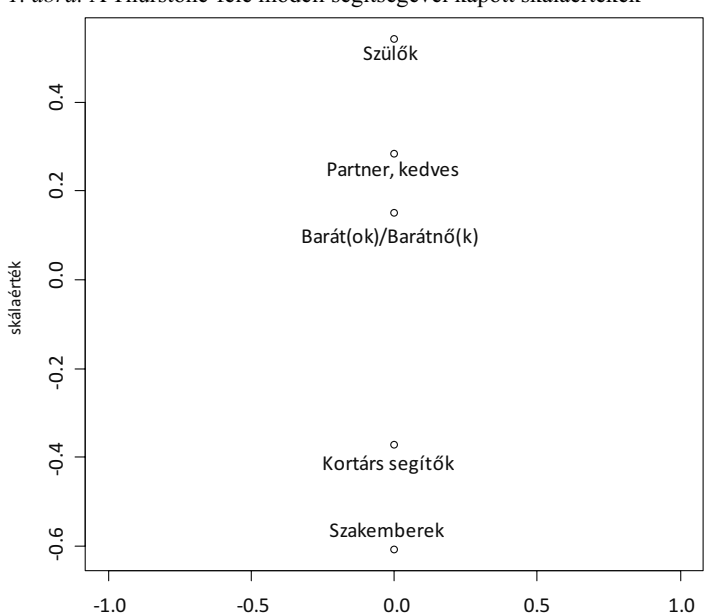

A többdimenziós skálázás alkalmazása

A valószínűség értékeket a többdimenziós skálázás inputjaként közvetlenül nem tudjuk felhasználni, mert a nagyobb valószínűségek nem jelentenek feltétlenül nagyobb távolságot. Például, ha A alternatívát 0,2-es valószínűséggel választják, akkor a B alternatívát 0,8-as valószínűséggel fogják választani, így a két valószínűség (0,2 és 0,8) tulajdonképpen ugyanazt a távolságot jelöli.

Számos lehetőség adódik, a valószínűségmátrix transzformálására távolságmátrixszá. Alkalmazhatjuk a Bradley-Terry modellből (1952) ismert logit transzformációt, ahol *i* és *j* alternatívák távolságát (t_{ij}) a következő módon határozzuk meg:

$$t_{ij} = logit(i, j) = \log\left(\frac{p_{ij}}{1 - p_{ij}}\right),$$

ahol p_{ij} annak a valószínűsége, hogy *i* alternatívát választják *j* alternatívával szemben. Másik lehetőség, hogy a valószínűségi értékeket a standard normális eloszlás megfelelő értékeinek feleltetjük meg, ebben az esetben feltételezzük, hogy a távolságok normál eloszlást követnek.

Akár a logit transzformációt (3. R parancs), akár a z eloszlásfüggvényt használjuk (4. R parancs), a távolságok abszolút értékét kell vennünk, mivel a TDS input R-ben csak pozitív számokat tartalmazhat. A távolságmátrixra lefuttathatjuk a többdimenziós skálázást oly módon, hogy egydimenziós megoldást kérünk.

```
d1=abs(log(m/(1-m)))
dist1<-as.dist(d1)
tds1<-cmdscale(dist1, k=1)
print(tds1,digits=3)
```

3. R parancs

```
d2=abs(qnorm(m,0,1))
dist2<-as.dist(d2)
tds2<-cmdscale(dist2, k=1)
print(tds2,digits=3)
```

4. R parancs

A különböző inputokkal (logit vagy z-traszformáció) használt TDS eredményei nem különböznek jelentősen egymástól (lásd a *2. táblázat*ot). Azonban a Thurstone-modell eredményeként kapott skálaértékek nem egyszerűen fordított sorrendet mutatnak (ami egyszerűen a skála fordított reprezentációját jelentené), hanem az A, B és C alternatívák sorrendje másként alakul a Thurstone-modell és a TDS esetén. Ezek preferenciájáról csak a modellek illeszkedésének ellenőrzése után dönthetünk.

2. táblázat. Skálaértékek

Alternatívák	Logit	z-transzform.	Thurstone
A	-0,32	-0,20	0,20
B	-0,27	-0,17	0,07
C	-0,15	-0,10	0,17
D	0,21	0,13	-0,15
E	0,53	0,33	-0,29

A modellek illeszkedésének ellenőrzése

Az illeszkedés vizsgálatához a skálaértékek alapján becsülhetjük a valószínűségeket és a becslést az empirikus értékekkel összehasonlíthatjuk. A stresszmutató szolgál a modell illeszkedésének vizsgálatára, az empirikus (P_{ij}) és a becsült valószínűségek ($\hat{P}_{ij}$) összehasonlítása által.

$$stressz = \sqrt{\frac{\sum_{i,j}\left(p_{ij} - \hat{p}_{ij}\right)^2}{\sum_{i,j} p_{ij}^2}} \qquad (1)$$

Útmutató az értelmezéshez:

0: az illeszkedés tökéletes
0 – 0,05: az illeszkedés kiváló
0,05 – 0,10: az illeszkedés jó
0,10 – 0,20: az illeszkedés elfogadható
0,20 felett: a modell nem illeszkedik az adatokra

Ha a stresszmutató értéke magasabb, mint 0,20, akkor a modell nem illeszkedik, nincs értelme a skálaértékeket felhasználnunk, az eredmények értelmezéséhez más módszert, vagy több dimenziós modell alkalmazását érdemes kipróbálnunk. 0,20-os stresszérték alatt azonban a modell megalapozott következtetések levonásához használható, az eredmények értelmezhetők.

A stresszértékek kiszámításával az alkalmazott modellek illeszkedése összehasonlíthatóvá válik. A Thurstone-modell illeszkedése a 5. R parancs segítségével számolható és az eredményül kapott 0,053-es érték jónak mondható. Ez az érték kissé eltér a korábbi cikkünk (Balázs, Csízik, Hőgye-Nagy és Münnich, 2009) 0,06-os értékétől. A kismértékű eltérés a kerekítési pontatlanságból fakad, minthogy a fenti R parancs több tizedes jegyet figyelembe vesz, mint az általunk korábban használt Excel program.

A TDS alapján kapott skálaértékek segítségével is kiszámolhatjuk a stresszmutatót. Fontos, hogy ne egyszerűen az inputban szereplő távolságokat vessük össze a modell alapján becsült távolságokkal, hanem a tapasztalati és a becsült valószínűségeket hasonlítsuk össze. Ehhez először a skálaértékekből ki kell számítanunk a távolságokat, majd a távolságokból a becsült valószínűségeket.

Ha a logit transzformációt használtuk az input távolságok kiszámításához, akkor a becsült távolságok esetén a

$$p_{ij} = \frac{\exp(t_{ij})}{1+\exp(t_{ij})}$$

transzformációt kell alkalmaznunk a valószínűség-számításhoz. A z-transzformáció esetén a becsült távolságokból a z-eloszlás segítségével kiszámítjuk a valószínűségeket. Mindezek kivitelezése R-ben az 5. R parancsnak megfelelően történik.

Figyelembe kell vennünk, hogy a TDS végeredményeképpen kapott skála megfordulhat, mint ahogyan ez jelen példánál is történt. Ekkor a becsült valószínűségek transzponált mátrixa (a főátlóra tükrözött mátrix) vethető össze a tapasztalati valószínűségekkel. Mivel nem minden esetben egyértelmű, hogy a skála megfordult, érdemes a stresszértéket kiszámítani a becsült valószínűségek mátrixára és annak transzponáltjára is. A stresszérték meg fogja mutatni, hogy melyik modell illeszkedik jobban az eredeti adatokra.

A logit transzformáció, illetve a z-transzformáció segítségével kapott távolságértékeken végzett TDS-sal kapott skálaértékek illeszkedése jó, közöttük elhanyagolható különbség van, a stresszértékek rendre 0,084, és 0,083. Ezek a transzponált becsült valószínűségi mátrix segítségével kapott stresszértékek, transzponálás nélkül a stresszértékek mindkét esetben 0,419. A továbbiakban minden esetben csak a kisebb stresszértéket tüntetjük fel. A Thurstone-modell segítségével kapott skálaértékek illeszkedése ennél valamivel jobb, a stresszérték 0,053, tehát ezt a modellt érdemes használnunk a továbbiakban.

```
(Thurstone-modell)
a=skala
b=cbind(a,a,a,a,a)
c=matrix(rbind(a,a,a,a,a), ncol=5, byrow=T)
d=b-c
e=pnorm(d)
szam=sum((p-e)^2)
nev=sum(p^2)
stressz=sqrt(szam/nev)
print(stressz)
```

```
(TDS logit)
a=tds1
b=cbind(a,a,a,a,a)
c=matrix(rbind(a,a,a,a,a), ncol=5, byrow=T)
d=b-c
e=exp(d)/(1+exp(d))
e=t(e)   /transzponálás, ha szükséges
szam=sum((p-e)^2)
nev=sum(p^2)
stressz=sqrt(szam/nev)
print(stressz)
```

```
(TDS z-transzformáció)
a=tds2
b=cbind(a,a,a,a,a)
c=matrix(rbind(a,a,a,a,a), ncol=5, byrow=T)
d=b-c
e=pnorm(d)
e=t(e) / transzponálás, ha szükséges
szam=sum((p-e)^2)
nev=sum(p^2)
stressz=sqrt(szam/nev)
print(stressz)
```

5. R parancs

A Thurstone-féle modell és a többdimenziós skálázás gyakorlati alkalmazása

A továbbiakban a két módszer működését az alkalmazott pszichológia különböző területeihez kapcsolódva, néhány konkrét problémahelyzetben mutatjuk be. A következőkben négy gyakorlati probléma demonstrálja, hogy a Thurstone-módszer és a többdimenziós skálázás egymás alternatívái, és az adatok sajátosságaitól függően az általuk kínált modell illeszkedése különbözhet. Ennélfogva, egy adott adatbázis elemzésekor mindkét módszert érdemes kipróbálni.

Gyakorlati alkalmazás (1): a társas támasz keresésének vizsgálatára

Egy korábbi, Thurstone-féle modellel foglalkozó cikkben (Balázs, Csízik, Hőgye-Nagy és Münnich, 2009) is bemutatott vizsgálat célja annak feltárása volt, hogy a fiatalok problémáikkal kikhez fordulnak leginkább. A vizsgált alternatívák a következők voltak: kortárssegítők; szakemberek (orvos, pszichológus, ügyvéd); partner/kedves; barát(ok)/barátnő(k); szülők. A páros összehasonlításokat 151 fiatal végezte el, aminek eredményeképpen az alternatívák választási valószínűsége a *3. táblázat*ban látható.

A cellákban szereplő valószínűségek azt fejezik ki, hogy empirikus adatok alapján milyen valószínűséggel ítélik a sorban feltüntetett alternatívát preferáltabbnak. A táblázatban 10 adat származik a páros összehasonlításokból, a fennmaradó 10 cella tartalma a $P(-x) = 1 - P(x)$ számításból ered.

3. táblázat. Tapasztalati valószínűségek

Alternatívák	Kortárs segítők	Szakemberek	Partner, kedves	Barát(ok)/ Barátnő(k)	Szülők
Kortárs segítők	*	0,58	0,24	0,27	0,23
Szakemberek	0,42	*	0,20	0,18	0,14
Partner, kedves	0,76	0,80	*	0,55	0,40
Barát(ok)/Barátnő(k)	0,73	0,82	0,45	*	0,26
Szülők	0,77	0,86	0,60	0,74	*

A Thurstone-modell alkalmazása

A fentebb bemutatott módon a skálaértékek a Thurstone-modell segítségével kiszámíthatók (ld. a *4. táblázat*ot), az ehhez tartozó stresszérték 0,061, ami kiváló illeszkedést jelez. A skálaértékeket megjeleníthetjük grafikus formában a 6. R parancs segítségével.

```
b<-c(0,0,0,0,0)
plot(b, skala, xlab=”“, ylab=”skálaérték”, main=”Thurstone modell”)
text(b, skala, rownames(skala), cex=1.2)
```

6. R-paracs

2.ábra.

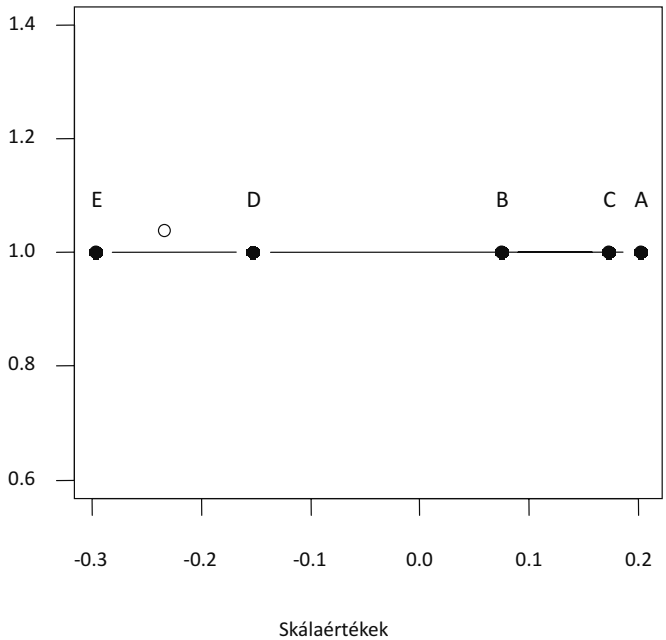

A többdimenziós skálázás alkalmazása

A korábbiakhoz hasonló módon alkalmazzuk a TDS-t, a kapott eredmények a *4. táblázat*ban láthatóak. A végeredmény nem igazán függ a transzformációtól, hiszen a skálaértékek nagyjából egymásba alakíthatók (a bal oldali skálaértékek kb. 1,6-szeresei a jobb oldali skálaértékeknek), a sorrend nem változik. Ha a Thurstone-modell skálaértékeit összevethetjük a TDS skálaértékeivel *(4. táblázat),* azt tapasztaljuk, hogy az alternatívák pozícióinak sorrendje megegyezik, a távolságokban azonban arányosan van különbség.

4. táblázat. Skálaértékek

Alternatívák	**logit**	**z-transzform.**	**Thurstone**
Kortárs segítők	-0,54	-0,33	-0,37
Szakemberek	-1,02	-0,61	-0,61
Partner, kedves	0,47	0,29	0,28
Barát(ok)/Barátnő(k)	0,36	0,22	0,15
Szülők	0,73	0,43	0,54

A kapott skálaértékeket megjeleníthetjük egyetlen ábrán *(3. ábra),* a 7. R-paranccsal. Az ábrán az egyes skálaértékeket sztenderdizálva jelenítettük meg, hogy a látható értékek összemérhetőek legyenek.

```
b<-c(0,0,0,0,0)
c<-c(2,2,2,2,2)
e<-c(4,4,4,4,4)
adatok<-cbind(cmd1,cmd2,skala)
matrix<-cbind(b,c,e)
matplot(matrix, scale(adatok),pch=19,xlim=c(-2,6),
ylab="Skálaértékek",xlab=expression(paste("TDS_logit  ","TDS_z  ","thurstone")))
text(matrix,scale(adatok),rownames(skala),cex=0.9)
```

7. R parancs

Mivel a többdimenziós skálázás eredményeként kapott skála pozitív és negatív végpontjai véletlenszerűen alakulnak, fontos a tapasztalati valószínűségeket megvizsgálni ahhoz, hogy a helyes sorrendet felállítsuk. Jelen esetben a *3. táblázat* alapján látjuk, hogy annak a valószínűsége, hogy a szülőhöz fordulnak inkább, minden összehasonlításban nagyobb, mint 0,5, így ez az alternatíva a leginkább preferált, nem pedig az a lehetőség, hogy szakemberekhez fordulnak.

3. ábra.

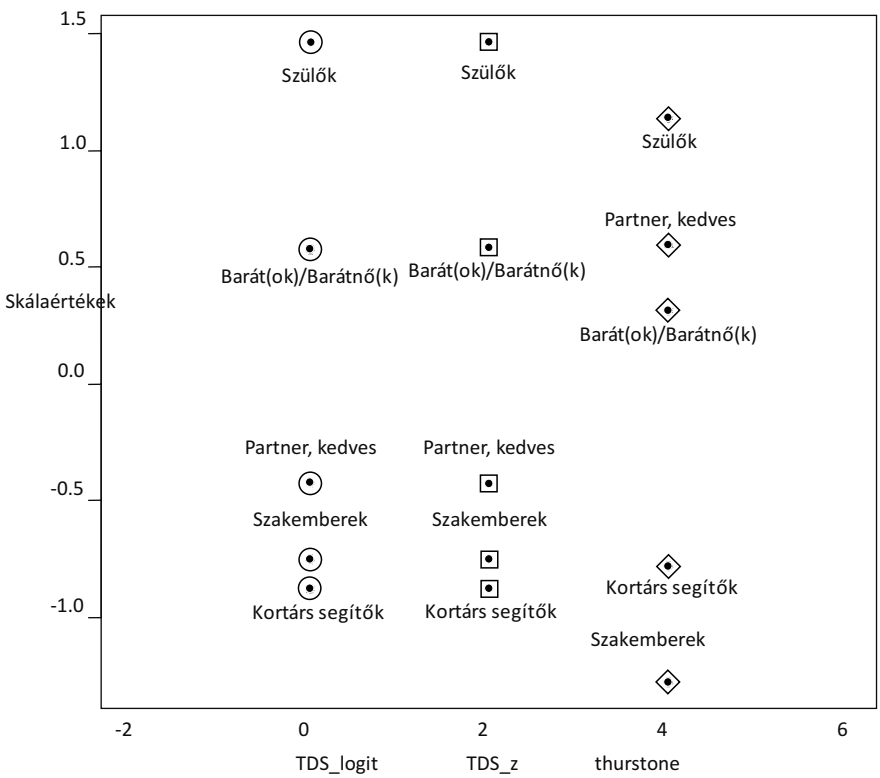

A logit és a z-transzformációt használva a TDS stresszértéke rendre 0,086 és 0,091, ami jó illeszkedést jelez. A Thurstone-féle módszer alapján kiszámított stressz-érték 0,061, ami szintén jó illeszkedést mutat, minimálisan jobbat, mint a TDS. Azaz, ebben az esetben a két eljárás gyakorlatilag egyformán jól alkalmazható.

Gyakorlati alkalmazás (2): a vásárlói döntés tényezői

A páros összehasonlítás módszerét jól alkalmazhatjuk a fogyasztói magatartás vizsgálata esetében is, például, ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy a vásárlói döntésnél mely tényezők és mekkora jelentőséggel játszanak szerepet. Természetesen ebben az esetben is szükség van elővizsgálatra, az alternatívák felmérése és kiválasztása miatt. Jól használhatóak erre a célra is a leggyakrabban alkalmazott feltáró jellegű eljárások, mint például az interjú, a fókusz csoport, a kérdőív stb.

Ha például a mosószerekre vonatkozó vásárlói döntésről kívánunk általános következtetéseket levonni, fontos, hogy olyan termékjellemzőkkel dolgozzunk, melyek valóban fontosak a fogyasztók számára döntési helyzetben. Érdekes módon, annak megítélése például, hogy egy mosópor a vevő szerint mennyire jól viszi ki a foltokat, gyakran indirekt módon játszik szerepet a döntésben: az ismertebb márkákban jobban bíznak a vásárlók. Korábbi kutatások (pl. Lakner, 2002) eredményeit felhasználva, a középosztály számára az alábbi termékjellemzők tűnnek a leglényegesebbnek: márkanév, ár, csomagolás (ne legyen papír), halmazállapot (legyen folyékony), illat. Ezekből a tényezőkből 10 párt tudunk képezni.

Tegyük fel, hogy 200 válaszadóval kitöltetjük a páros összehasonlításokat tartalmazó kérdőívet, és az *5. táblázat*ban feltüntetett tapasztalati valószínűségeket kapjuk eredményül.

5. táblázat. Tapasztalati valószínűségek

Alternatívák	Ár	Márkanév	Csomagolás	Halmazállapot	Illat
Ár	*	0,31	0,96	0,99	0,99
Márkanév	0,76	*	0,93	0,95	0,94
Csomagolás	0,14	0,05	*	0,82	0,66
Halmazállapot	0,02	0,01	0,18	*	0,31
Illat	0,08	0,02	0,31	0,69	*

A Thurstone-modell alkalmazása

A Thurstone-féle modell segítségével kapott skálaértékek a *6. táblázat*ban vannak feltüntetve, ezek alapján a válaszadók számára a legfontosabb szempont az ár, és a legkevésbé fontos a mosószer halmazállapota. A modellhez tartozó stressz-érték: 0,131, azaz a modell illeszkedése elfogadható.

A többdimenziós skálázás alkalmazása

A többdimenziós skálázás egy dimenziós modelljének alkalmazásakor a *6. táblázat*ban található skálaértékeket kapjuk.

6. táblázat. Skálaértékek

Alternatívák	logit	z-transzform.	Thurstone
Ár	1,51	-0,83	1,18
Márkanév	-2,46	-1,26	1,10
Csomagolás	0,48	0,29	-0,30
Halmazállapot	2,12	1,10	-1,16
Illat	1,28	0,70	-0,69

Ha a TDS-t a logit transzformáció által nyert távolságokra alkalmazzuk, a modell illeszkedése kiváló, a stresszérték 0,047. Ha a TDS-t a z-transzformáció eredményeképpen kapott távolságokra alkalmazzuk, a modell jól illeszkedik, a stresszérték 0,056. Azaz, a vásárlói döntésekre vonatkozó adatbázis esetében a logit transzformáción keresztül nyert távolságokra alkalmazott TDS eredményeit érdemes felhasználnunk. Ennél az adatbázisnál tehát a többdimenziós skálázás vezetett jobban illeszkedő egydimenziós modellhez.

Az eredmények értelmezésénél figyelembe kell venni az eredeti valószínűségi értékeket *(5. táblázat):* negatív értékekkel a vevők számára fontos tényezők rendelkeznek. Valós adatok esetén azt a következtetést vonnánk le, hogy a mosószerek kiválasztásánál az elvárások sorrendje a következő: ismert márkanév, műanyag csomagolás, kellemes illat, és kedvező ár, valamint folyékony halmazállapot.

Gyakorlati alkalmazás (3): Közlekedési szabálysértések megítélésének vizsgálata

Napjaink közlekedés-pszichológiájában egyre inkább előtérbe kerül a közlekedési szabályok megsértésének – főként a szabályok tudatos megsértésének – vizsgálata. A szabálysértések egyik oka, hogy a gépjárművezetők úgy vélik, ha megszegnek szabályokat, annak nem lesz következménye.

Egy vizsgálatban a résztvevőknek szabálysértéseket kellett megítélniük páronként összehasonlítva, hogy melyiket büntetnék szigorúbban. Az elrendezésben a következő alternatívák szerepeltek: követési távolság be nem tartása (követés), piros lámpa jelzés figyelmen kívül hagyása (piros), vezetés alkoholfogyasztást követően (alkohol), előzés szembejövő forgalomnál (előzés), STOP jelzésnél a megállás elmulasztása (stop), megengedett sebesség túllépése (sebesség).

A tapasztalati valószínűségeket a *7. táblázat* tartalmazza. A táblázatból kiolvasható, hogy például annak a valószínűsége, hogy a helytelen követési távolságot szigorúbban büntetnék, mint az ittas vezetést, 0,21.

7. táblázat. Tapasztalati valószínűségek

Alternatívák	Követés	Piros	Alkohol	Előzés	Stop	Sebesség
Követés	*	0,18	0,21	0,38	0,39	0,41
Piros	0,82	*	0,39	0,58	0,59	0,61
Alkohol	0,79	0,61	*	0,69	0,69	0,72
Előzés	0,62	0,42	0,31	*	0,51	0,53
Stop	0,61	0,41	0,31	0,49	*	0,52
Sebesség	0,59	0,39	0,28	0,47	0,48	*

A Thurstone-modell alkalmazása

A Thurstone-modell segítségével kapott skálaértékek a *8. táblázat*ban találhatók. Legszigorúbban az alkoholfogyasztást követő vezetést, legkevésbé szigorúan pedig a helytelen követési távolságot büntetnék a megkérdezettek. A kapott stresszérték 0,048, vagyis a modell illeszkedése kiváló.

A többdimenziós skálázás alkalmazása

A problémának az egydimenziós reprezentációját többdimenziós skálázás segítségével is kiszámíthatjuk, az eredmények a *8. táblázat*ban láthatóak.

8. táblázat. Skálaértékek

Alternatívák	logit	z-transzform.	Thurstone
Követés	0,83	0,50	-0,42
Piros	-0,64	-0,38	0,22
Alkohol	-0,55	-0,34	0,44
Előzés	0,08	0,05	-0,05
Stop	0,10	0,06	-0,07
Sebesség	0,18	0,11	-0,13

A többdimenziós skálázással kapott modell csak elfogadhatóan illeszkedik az adatokra, vagyis rosszabbul, mint a Thurstone-modell, a stresszérték rendre 0,108 és 0,103.

Ebből következően a Thurstone-modell segítségével kapott eredmények elemzése vezet érvényes következtetésekre.

Gyakorlati alkalmazás (4): képzési igényfelmérés

A páros összehasonlítás módszere jól használható a humán erőforrás menedzsment egyik kiemelkedő területén, a munkahelyi készség- és képességfejlesztésben is. A munkahelyi képzéseket rendszerint alapos képzési igényfelmérés előzi meg, mely eredményeként egy-egy érintett

dolgozói csoport esetében számos fejlesztendő terület merülhet fel. Az igényfelmérés során – a szervezeti elvárások, és a munkatevékenységből adódó területek feltárása mellett – a képzésben érintett dolgozókat is érdemes megkérdezni arról, hogy szerintük mely területeken lenne fontos fejlődniük.

Egy vizsgálatban egy termelő cég tizenegy fős középvezetői csoportjának fejlesztéséhez kérdőíves módszerrel történt az egyéni igények feltárása. A felmerült fejlesztendő területek szakmai szempontok szerinti csoportosítása, összevonása és csökkentése után a csoportos, társas, tapasztalati tanulás segítségével fejleszthető területek kerültek a vizsgálat középpontjába. A következő készségek bizonyultak fontosnak: csapatépítés készsége; csapatmunka, együttműködés másokkal; emberismeret; empátia; kommunikáció; konfliktuskezelés; munkatársak motiválása; tudatos önismeret; visszajelzés adása a munkatársaknak. Ez a kilenc terület azonban még mindig túl szerteágazó ahhoz, hogy egy csoportos tréning egységes tartalmául szolgáljon, és az sem biztos, hogy ezek minden leendő résztvevő számára ugyanolyan fontossággal bírnak. Ezért a középvezetők a kilenc kiválasztott fejlesztendő területet páronként hasonlították össze (36 összehasonlítás), abból a szempontból, hogy melyik területen érzik gyengébbnek saját képességeiket.

9. táblázat. Tapasztalati valószínűségek

Területek	**Motiválás**	**Ember-ismeret**	**Ön-fegyelem**	**Empátia**	**Vissza-jelzés**	**Kommu-nikáció**	**Konflik-tuskezelés**	**Együtt-működés**	**Csapat-építés**
Motiválás	*	0,64	0,45	0,64	0,36	0,45	0,55	0,45	0,73
Emberismeret	0,36	*	0,64	0,55	0,45	0,73	0,45	0,45	0,45
Önfegyelem	0,55	0,36	*	0,73	0,45	0,64	0,36	0,55	0,64
Empátia	0,36	0,45	0,27	*	0,18	0,27	0,55	0,45	0,55
Visszajelzés	0,64	0,55	0,55	0,82	*	0,91	0,55	0,64	0,55
Kommunikáció	0,55	0,27	0,36	0,73	0,09	*	0,55	0,64	0,55
Konfliktuskezelés	0,45	0,55	0,64	0,45	0,45	0,45	*	0,55	0,55
Együttműködés	0,55	0,55	0,45	0,55	0,36	0,36	0,45	*	0,82
Csapatépítés	0,27	0,55	0,36	0,45	0,45	0,45	0,45	0,18	*

A kérdőív eredményei alapján kiszámítható annak a valószínűssége, hogy az érintett csoport tagjai egy adott területen gyengébb képességűnek ítélik meg magukat, mint egy másikon *(9. táblázat).* Annak a valószínűsége például, hogy a megkérdezett vezetők gyengébbnek ítélik magukat a másoknak adott visszajelzés területén, mint a kommunikáció területén, 0,91.

A Thurstone-modell alkalmazása

A korábban bemutatott módon kiszámíthatóak az egyes fejlesztendő területek skálaértékei (ld. a *10. táblázat*ot). Jelen esetben minél nagyobb az érték, annál inkább gyengébbnek gon-

dolják magukat az adott területen a megkérdezett vezetők, azaz annál inkább szükséges a terület fejlesztése.

Ahhoz, hogy ez az eredmény a képzési program kiindulási pontját jelenthesse, ellenőriznünk kell az alkalmazott modell illeszkedését. A stresszmutató értéke 0,204, azaz a modell nem használható az adatainkra. Így a páros összehasonlítás eredményeképpen nyert adatokat nem érdemes felhasználnunk a további lépések tervezésekor.

A többdimenziós skálázás egydimenziós alkalmazása

Ugyanennek a gyakorlati problémának az egydimenziós reprezentációját többdimenziós skálázás segítségével is kiszámíthatjuk a *9. táblázat* tapasztalati valószínűségeit felhasználva. Ha az előzőekben tárgyalt módon járunk el, akkor eredményként a *10. táblázat*ban feltüntetett skálaértékeket kapjuk.

10. táblázat. Skálaértékek

Alternatívák	logit	z-transzform.	Thurstone
Motiválás	-0,06	-0,04	0,08
Emberismeret	0,19	0,12	0,03
Önfegyelem	0,10	0,07	0,08
Empátia	-0,31	-0,19	-0,28
Visszajelzés	1,19	0,70	0,39
Kommunikáció	-1,12	-0,64	-0,11
Konfliktuskezelés	-0,004	-0,01	0,03
Együttműködés	-0,01	-0,01	0,04
Csapatépítés	0,01	0,01	-0,25

Azonban a logit-, illetve a z-transzformáció utáni inputokkal kapott skálaértékek segítségével számolt stresszmutató rendre 0,329-es és 0,319-es értékét is figyelembe véve, láthatjuk, hogy a TDS egydimenziós modelljei sem illeszkednek az adatokra, azaz egyik eljárás eredményét sincs értelme a továbbiakban felhasználni. Ilyen esetben érdemes többdimenziós modellt illeszteni.

A többdimenziós skálázás többdimenziós alkalmazása

A többdimenziós skálázás természetesen lehetőséget biztosít az adatok több dimenzióban történő reprezentációjára is. Az R program segítségével ez a korábbiakhoz hasonló módon kivitelezhető, a 3. és 4. R parancs segítségével a k paraméter módosításával a kívánt dimenziószámra. A különböző dimenziószámú modellek illeszkedésének összehasonlítása azonban egyszerűbben történhet, ha a klasszikus többdimenziós skálázást a 8. R parancs segítségével végezzük. Ehhez a parancshoz kapcsolódóan a 9. R parancs számít egy stresszértéket, amely stresszérték a 2. egyenlet alapján kerül kiszámításra és az információveszteség mértékét nézi, azaz a kisebb szám jobb illeszkedést jelez. 0,05 alatti stresszérték esetén nagyon jó az illeszkedés (Münnich, Nagy és Abari, 2006).

```
mds<-isoMDS(dist1, k=2, maxit=0)
print(mds$points, digits=3)
```

8. R parancs

```
print(mds$stress,digits=3)
```

9. R parancs

$$stressz = \sqrt{\frac{\sum_{i,j}\left(d_{ij} - \hat{d}_{ij}\right)^2}{\sum_{i,j}\hat{d}_{ij}^2}} \qquad (2)$$

11. táblázat. Stresszértékek

Dimenziószám	logit	z-transzform.
1	55,3	54,8
2	33,8	32,6
3	23,9	22,1
4	21,8	20,1
5	21,8	20,1

A *11. táblázat* alapján a valószínűségi értékek t-transzformációja által kapott távolságadatok négy-dimenziós reprezentációja illeszkedik a legjobban, valamivel jobban, mint a háromdimenziós megoldás, ehhez képest az ötdimenziós modell már nem eredményez javulást. Azonban bármely modell messze áll attól, hogy kiváló illeszkedést eredményezzen. Ilyen esetekben érdemes lehet a TDS nem-metrikus modelljét illeszteni. A nem-metrikus TDS, ahogyan neve is mutatja, az inputokat, nem távolságokként, hanem távolság-szerű értékekként kezeli. Konkrétabban, a távolságok rangsorát próbálja a lehető legjobban modellezni. R-ben a nem-metrikus TDS a 8. R parancs segítségével kivitelezhető, az iterációs szám fixálása nélkül, azaz a „ , maxit=0” nélkül. Stresszértéket, továbbra is a 9. R parancs segítségével számíthatunk. A nem-metrikus TDS eredményei a *12. táblázat*ban találhatóak.

12. táblázat. Stresszértékek

Dimenziószám	logit	z-transzform.
1	40,0	44,6
2	16,4	16,3
3	7,1	6,8
4	0,1	0,4
5	0,1	0,4

Az iteráció-számot az automatikus 50-es értékről tovább emelve („ ‚maxit=100” a 8. R parancsba első sorába illesztve) az illeszkedés tovább javítható. Az iteráció-szám emelésével a z-transzformációval kapott távolságokat használva a nem-metrikus TDS négy-dimenziós modelljéhez tartozó stresszérték a 0,0846-os (0,1 kerekítve a *12. táblázat*ban) értékről 0,008-as értékre csökken, azaz kiváló illeszkedést eredményez. A modell által eredményezett skálaértékeket a *13. táblázat* tartalmazza.

13. táblázat. Skálaértékek

Alternatívák	1. dim	2.dim	3.dim.	4.dim
Motiválás	-1.03	0.19	-0.04	1.36
Emberismeret	0.33	-0.01	1.57	-0.62
Önfegyelem	0.34	-1.19	-1.08	-0.52
Empátia	0.33	-0.01	1.57	-0.62
Visszajelzés	1.85	-0.08	0.10	1.36
Kommunikáció	-1.73	0.42	-0.25	-1.44
Konfliktuskezelés	-1.03	0.19	-0.04	1.36
Együttműködés	0.34	-1.19	-1.08	-0.52
Csapatépítés	0.60	1.68	-0.76	-0.37

Az eredmények alapján a négy dimenziót sorban elnevezhetnénk visszajelzés, csapatépítés, mentalizáció (mások szándékainak érzelmeinek értése) és vezetés dimenzióknak. A kommunikáció nevű alternatíva kisé kilóg a sorból, mert azt várhatnánk, hogy a visszajelzés, vezetés dimenziókban nagy szerepe lesz, de az adatok alapján nincs. Lehet, hogy annak van ebben szerepe, hogy a válaszadók azt tartották szem előtt, hogy mely készségeik fejlesztendőek, így lehet például, hogy a kommunikáció alternatíva számukra a kommunikáció azon területeit jelenti, amelyek problémát jelentenek számukra. Az eredmények mélyebb megértéséhez szükség lenne arra, hogy a válaszadók definiálják a használt alternatívákat, azon a módon, ahogy a kitöltéskor értelmezték őket.

Összegzés

Jelen cikkben bemutatott, az alkalmazott pszichológia területéről merített példák demonstrálták, hogy a páros összehasonlítás módszere jól alkalmazható lehetőség a Likert-féle skálázással szemben. Előnye, hogy választásra ösztönöz, ezáltal differenciált képet nyújt a nézetekről, alternatívák rendjéről, sorrendjéről. Hátránya, hogy kevés számú alternatíva esetén alkalmazható, így a vizsgálat előzetes felmérést, alternatíva szelekciót kíván meg.

A fenti példák ismeretében elmondható továbbá, hogy alternatívák egy skálán való elhelyezkedéséről képet kapunk mind a Thurstone-féle skálázás, mind a többdimenziós skálázás egydimenziós modellje segítségével, a cikkben ismertetett módon az adatok logit vagy a z-transzformációja után. A páros összehasonlítások modelljei jól alkalmazhatóak, a kapott eredmények könnyen értelmezhetőek. Azonban az adatok sajátosságaitól függően a modellek illeszkedése eltérő lehet, ezért érdemes minden esetben mindkét eljárást alkalmazni és a stresszértékeket összevetni. A képzési igényfelméréshez kapcsolódó példa elemzése pedig demonstrálta, hogy a páros összehasonlításokból kiindulva többdimenziós reprezentáció is képezhető a TDS segítségével.

Sok esetben fontos lehet, a jelen cikkben tárgyalt példákon túlmutat a többdimenziós páros összehasonlítások modellezése (ld. pl. Chernyshenko, Stark, Prewett, Gray, Stilson és Tuttle, 2009, Scher, 2010).

Summary

Thurstone's method of paired comparisons applied in psychology II.

The method of paired comparisons provides a valuable alternative to popular scaling methods. Psychological research data obtained by paired comparisons can be analyzed with Thurstone's one dimensional model, and also with multidimensional scaling choosing for one or more dimensional solution. Present study demonstrates through four practical examples that Thurstone's model and multidimensional scaling are comparable alternatives; and there is utility of following both approaches for the same data set, finishing with model fit comparison by the stress index.

Irodalom

Balázs K., Csízik T., Hőgye-Nagy Á., Münnich Á. (2009): A páros összehasonlítás Thurstone-féle módszerének alkalmazása a pszichológiában I. *Alkalmazott pszichológia*, *11*. 127–146.

Borg, I., & Groenen, P. (1997): *Modern multidimensional scaling*. Theory and applications. Springer, New York.

Bradley, R.A., Terry, M.A., (1952): Rank analysis of incomplete block designs. *Biometrika, 39*. 324–345.

Chernyshenko, O. S., Stark, S., Prewett, M. S., Gray, A. A., Stilson, F. R., Tuttle, M. D. (2009): Normative scoring of multidimensional pairwise preference personality scales using IRT: empirical comparisons with other formats. *Human Performance, 2*. 105–127.

Cox, T. F., Cox, M. A. A. (1994): *Multidimensional scaling*. Chapman & Hall, London.

Everitt, B. S., Rabe-Hesketh, S. (1997): *The analysis of proximity data*. London: Arnold.

Green, P. E., Tull, D.S. (1978): *Research for Marketing Decisions*, Prentice Hall, New Jersey.

Kruskal, J. B., & Wish, M. (1978): *Multidimensional Scaling*, Sage University Paper series on Quantitative Application in the Social Sciences. Sage Publications, London, 07–11.

Lakner Z. (2002): Adalékok a kozmetikai termékek piaci viszonyainak megismeréséhez A kozmetikai és háztartás-vegyipari termékek vásárlását befolyásoló tényezők vizsgálatára. *Olaj, szappan, kozmetika, 3*. 116–122.

Likert, R. (1932): A Technique for the Measurement of Attitudes. *Archives of Psychology, 140*. 55.

Mérő L. (1986): A többdimenziós skálázás alapelvei. *Pszichológia, 3*. 399–433.

Mérő L. (1992): *A pszichológiai skálázás matematikai alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Münnich Á., Nagy Á., Abari K. (2006): *Többváltozós statisztika pszichológus hallgatók számára*. Debrecen: Bölcsész Konzorcium. (letölthető: http://psycho.unideb.hu/statisztika). *(Letöltés ideje: 2012.07.03.)*

R-Development Core Team (2005): *R: A language and environment for statistical computing. R-Foundation for Statistical Computing,* Vienna, Austria.
(letölthető: http://www.R-project.org) *(Letöltés ideje: 2012.07.03.)*

Scher, J. M. (2010): A generalized thurstonian paired comparison multicriteria heuristic model for peer evaluation of individual performance on IS team projects. *Information Systems Education Journal, 23.* 3–9.

Thurstone, L. L. (1927): A law of comparative judgement. *Psychological Review, 34*. 278 –286.

Thurstone, L. L. (1929): The Measurement of Psychological Value. In Smith, T. V., Wright, W. K. (eds): *Essays in Philosophy by Seventeen Doctors of Philosophy of the University of Chicago*. Open Court, Chicago.

Thurstone, L.L. (1959): *The Measurement of Values*. Chicago: The University of Chicago Press.

Thurstone, L.L., & Jones, L.V. (1957): The rational origin for measuring subjective values, *Journal of the American Statistical Association, 52*. 458–471.

AZ ADATHELYETTESÍTÉS MODERN TECHNIKÁJA – „MULTIPLE IMPUTATION (MI)”

DANIS Ildikó
Bright Future Humán Kutató és Tanácsadó Kft.

ÖSSZEFOGLALÓ

A nemzetközi szakirodalomban ma már elvárt metódus, hogy amennyiben mód van a hiányzó adatok kiegészítésére, inkább egy kiegészített, nagyobb elemszámú mintán teszteljük hipotéziseinket, mintsem lecsökkentsük az elemszámot a kérdéses esetek törlésével. Az adathelyettesítés mai legmodernebb módszere a „Multiple Imputation (MI)”, vagyis a Többszörös Helyettesítés. Cikkünkben röviden ismertetjük az eljárás elméleti és módszertani hátterét, és az SPSS programcsomag felhasználó barát moduljának felépítését. Illusztrációként egy kis- és egy nagymintás kutatás tapasztalait is megosztjuk az olvasóval.

Kulcsszavak: adathelyettesítés, Multiple Imputation (MI), SPSS, kutatási tapasztalatok

AZ ADATHELYETTESÍTÉS KLASSZIKUS ÉS MODERN MÓDSZEREI

Már az 1970-es évek elejétől alkalmaztak különböző ad hoc eljárásokat a hiányzó adatok kezelésére (ld. hiányzó adattal rendelkező esetek kihagyása az elemzésből, egyszerű helyettesítés csoport átlaggal vagy predikció lineáris regresszió által). A mai napig ezek elterjedt megoldások (még a többváltozós statisztikai programok is ezeket adják meg alapértelmezett metódusként), azonban a modern szimulációs elemzések szerint ezek legtöbbször nem helyénvaló eljárások.

A hiányzó adatokat tartalmazó esetek *egyszerű kihagyása* rendkívül nagy adatvesztési aránnyal járhat. Egy nagyobb, több változót vizsgáló kutatásban számos esetet, és egyben említésre méltó információ mennyiséget lehet veszíteni mindössze soronként egy-két hiányzó adat miatt. Ezzel magyarázó, illetve predikciós modelljeink sérülhetnek. A *csoport átlaggal történő helyettesítés* rombolja a változók eloszlásfüggvényét, konfidencia-intervallumát: megnöveli az eloszlások csúcsosságát, vagyis az átlag értékét több esetben regisztrálhatjuk. Emellett a változók közötti lineáris kapcsolatokat is megváltoztatja, méghozzá a korrelációs együttható közelebb kerül a 0-hoz. Az *egyszerű regressziós eljárásban* két vagy több változó közötti predikciós modell alapján egészítünk ki egy hiányzó adatot. Ez az eljárás az ellenkező irányba torzítja a változók közötti korrelációt: növeli annak értékét. (Ennél már jobb megoldás, ha a prediktált változó mellé egy random reziduálist is kalkulálunk.)

Az egyszerű helyettesítésekkel mindenképpen az a probléma, hogy ha nincs a helyettesített adat mellé hibaérték kalkulálva, a későbbi modellünk romlik, mivel az nem tükrözi a hiányzó adatok bizonytalanságát (ld. túl szűk konfidencia intervallumok, I. típusú hiba aránya nő). A probléma egyre fokozódik, ahogy a változók, illetve a hiányzó információk aránya nő.

Az 1980-as évektől kezdődően (Dempster et al., 1977) elterjedtek a *maximum likelihood alapú EM (Expectation-Maximization)* algoritmuson alapuló helyettesítési technikák, majd az 1990-es évektől (Rubin, 1987; Schafer, 1997) az ún. „*multiple imputation" Bayes-i alapú procedúrák*, amelyeket a mai napig fejlesztenek a különböző statisztikai problémák megoldására. Jelenleg ezt a két eljárástípust ajánlják a hiányzó adatok kezelésére. Ezekben az eljárásokban a hiányzó adatok helyettesítésénél több célt és kritériumot fogalmazhatunk meg. Mivel a kiegészített adatokkal végzett statisztikai analízisek révén megbízható és eredményes következtetéseket kell levonnunk a populációra, illetve az adott mintára nézve, meg kell őriznünk a megfigyelt változók eloszlását és asszociációit. A hiányzó adataink becslésénél kismértékű hibára számítunk, miközben kezelni kívánjuk az adatok bizonytalanságát. A hiányzó adatokra vonatkozó becslésekkel kiegészített változók konfidencia intervalluma 95%-ban kell, hogy fedje a „valós" értékeket. Ha a lefedettség pontos, akkor az I. fajú hiba előfordulási valószínűsége is helyes: 5%. Emellett a konfidencia intervallumokat kellően szűknek várjuk, mert ezzel a II. fajú hibák lehetőségei csökkennek.

A HIÁNYZÓ ADATOK FAJTÁI

A nem-válaszolásnak két fajtája van: az *esetre* és az *itemre* vonatkozó nem-válaszolás. Az elsőnél egy adott személy különböző okok miatt (pl. nem lehetett elérni, megtagadta a részvételt) nem ad válaszokat a teljes változólistára, a másiknál viszont csak egy-két változóra nem érkezik válasz. Kedvező feltételezés, hogy a longitudinális vizsgálatok különböző hullámainál megfigyelhető adathiányok jól prediktálhatók a többi hullámból származó adatokkal.

A hiányzó adatok mechanizmusaként Rubin leírása óta (1987) elkülönítenek három típust: MCAR, MAR és MNAR feltételezéseket. Az *MCAR (missing completely at random)* esetében a hiányok valószínűsége egyáltalán nem függ össze az adatainkkal, ilyenkor a nem-válaszolók olyanok, mint egy random alcsoport. Ez nagyon kevés esetben fordul elő. A *MAR (missing at random)* modelleknél a hiányok valószínűsége csak a megfigyelt egyéb adatoktól függ, de nem a helyettesítendő hiányzótól. Ez a standard feltételezés a legtöbb modern hiányzó adatokat kezelő eljárásnál. Egy sokkal kevésbé megoldható probléma az *MNAR (missing not at random)* helyzet, amikor a hiányzó adat előfordulása pont a hiányzó adat minőségével vagy jelentésével függ össze (bővebben ld. az idézett irodalmakat). A maximum-likelihood módszerek elvárása a MAR helyzet, míg a multiple imputation technikák többnyire már az MNAR problémákat is jól kezelik. (A fenti összefoglalást ld. többek között Schafer és Olsen, 1998, Schafer, 1999; Schafer és Graham, 2002 alapján).

A többszörös helyettesítés módszertana

Az MI (multiple imputation, Rubin, 1987; Schafer, 1997, 1999; Schafer és Olsen, 1998; Schafer és Graham, 2002) szimuláción és legtöbbször Bayes-i alapokon álló technika, ahol a megfigyelt adatokból *m> 1* verzióban modelleznek lehetséges adatokat a hiányzók helyére, majd a végén a Rubin (1987) által ismertetett algoritmus szerint kombinálják az eredményeket (a becsléseket és a szórásokat). A módszer már kisszámú *m* esetén is hatékony: annak függvényében, hogy az adatok hány százaléka hiányzik: 3-tól 20-ig terjedő *m* elégséges egy eredményes modellhez. Érdekes módon nagyarányú hiányzó adatokat is eredményesen kezel a módszer. Általános szabályként olyan változók esetében használhatjuk az imputálást, ahol változónként maximum az adatok 30–40%-a hiányzik, de a teljes adatbázisban nincs több hiányzó, mint a teljes mátrix 10–15%-a. Ezek az arányok a szakirodalom szerint egyáltalán nem adnak okot aggodalomra a helyettesítés metódusát illetően. Az MI célja, hogy a helyettesítésekkel együtt megtartsuk a változók eloszlását és a változók közötti asszociációkat. Az MI elvégzésére több szoftver[1] áll rendelkezésre, de a leginkább felhasználóbarát eszköztárat ma már az SPSS utóbbi verziói nyújtják, amelyek a klasszikusabb EM módszer mellett már tartalmazzák az MI opciókat is.

Egy kismintás longitudinális kutatás tapasztalatai

Évekkel ezelőtt (2006–2007) először *NORM eljárással* dolgoztunk a Budapesti Családvizsgálat (Gervai, 2005) longitudinális adataival, ahol a minta elemszám 103 volt. Ekkoriban még nem álltak rendelkezésre az SPSS programcsomag MI moduljai.

Az imputálás utáni változókészlet leíró paramétereit vizsgálva a változók középértékei és szóródás mutatói nagyon hasonlóak voltak a megfigyelt változók paramétereihez (Danis, 2008). Az egész elemzési folyamat során az eredményeket a *„case deletion / eset kihagyás”* módszerével is ellenőriztük, amikor is csak azoknak az eseteknek a bevonásával végeztük el a statisztikai próbákat, akik az adott változók mindegyikére választ adtak. Az adat-imputálással kiegészített adatbázison végzett elemzések eredményei a számítások típusától függően adtak hasonló vagy kevésbé hasonló eredményeket a nem kiegészített adatbázis eredményeihez képest. A *korrelációs elemzések* szinte egyáltalán nem, csupán pár századnyi különbséget mutattak a két adatbázisban. Ez nyilván az imputálás metódusából is fakad, hiszen annak egyik célja, hogy a kapcsolatokat megtartsa. Legtöbbször némileg (elhanyagolható mértékben ugyan, de) szigorúbb, és ezáltal akár megbízhatóbbnak gondolt eredményeket adott a módszer. Néhány *predikciós modell* (lineáris regressziók) esetében bár a tendenciák hasonlóak voltak, a nem imputált adatbázisban több esetben nem érték el a szignifikanciát azok a számítások, amelyek a kiegészített adatbázisban biztos eredményeket nyújtottak. Legnagyobb eltéréssel a *többváltozós elemzések* esetében találkozhattunk, mivel ezekben az esetekben akár 20–45

[1] Pl. szabadon letölthetők az Internetről: AMELIA, WINMICE, NORM (Schafer és Olsen, 1999)

esetszám különbséggel dolgoztunk a random adathiányok miatt (a teljes minta 103 fő volt). Ezekben az esetekben szinte természetesnek vélhetjük a különbségeket.

TÖBBSZÖRÖS IMPUTÁLÁS SPSS PROGRAMON

Az azóta megjelent frissebb SPSS programcsomagok MI modulja (SPSS Missing Values 17.0) nagyon felhasználóbarát, melynek opcióit a következőkben röviden összefoglaljuk.

Az analízisbe kerülő változók adattípusa lehet nominális, ordinális és metrikus skála alapú is. Az adat-imputálás előtti feltáró elemzés elengedhetetlen része, hogy feltérképezzük a hiányzó adataink sajátosságait. A program pontos képet nyújt a hiányzó adatok mintázatáról: azoknak a változóknak, eseteknek és önálló adatértékeknek az előfordulási gyakoriságáról és arányáról, amelyekben egy vagy több hiányzó érték van. Ezek alapján dönthetünk arról, hogy a mátrix összességében alkalmas-e a helyettesítésre, illetve vannak-e olyan változók, amelyeket a túl sok hiányzó adat miatt ki kell hagynunk a modellből. Az elemző ezek után kiválaszthatja a teljes változókészletből azokat a változókat, amelyek alapján az imputálás modelljét fel szeretné állítani. A döntést vagy az elméleti modellünk, vagy pedig a hiányzó adatok sajátosságai alapján kell meghozni.

A bevonás után kijelölhető, hogy mely változók legyenek prediktorok és melyek magyarázott változók: alapértelmezésben minden változó mindkét sajátsággal bír, de ez az elméleti modellünk alapján megintcsak változtatható. Meghatározhatjuk, hogy hány imputálási fordulót szeretnénk végrehajtatni (alapértelmezettként az m=5 imputálási szett van beállítva), minél több a hiányzó adatok aránya, annál több fordulóra lehet szükség.

Az imputálás módszere *(Imputation Method)* beállításnál érdemes az *„Automatic”* opciót használnunk, mivel ekkor a program végigpásztázza a mátrix adatait, és azok mintázata alapján választja ki a megfelelő módszereket. Legtöbb esetben *MCMC (Markov chain Monta Carlo) modellt* fog alkalmazni a program, ahol az egyes változók értékeinél a többi modellváltozó predikcióit fogja felhasználni bizonyos iterációs szám mellett. Az iterációk száma alapesetben 10, de néha szükség lehet a lépések számát emelni, ha a modell nem konvergál.

Megadhatjuk, hogy változónként milyen minimum-maximum értékeket engedünk meg a hiányzó adatok helyettesítésénél, és azokat hány tizedesjegyre kerekítse a program. Így nem kell számítanunk utólagos outlier-problémákra, és nem kell manuálisan a megfelelő formátumra hozni a rengeteg új adatot, mint korábbi programokban. Emellett egy egyszerű utasítással (a pontos % mint határérték megadásával) kihagyhatjuk azokat a változókat, amelyek túl sok hiányzó adatot tartalmaznak.

Az imputálások utáni adatmátrixokat az eredetivel az élen kérésünkre egy fájlba szerkeszti a program, így akár pontosan leellenőrizhetjük, hogy mely hiányzó adatok helyére milyen értékeket helyettesített a program az egyes szettekben. A választott statisztikai elemzésekben egymás alatti táblázatokban kapjuk meg az eredeti adatbázis és az egyes helyettesített szettek szerint számított eredményeket, majd végül egy összesített, *„pooled” számolást,* amely az összes szett információi után kalkulálódik. A felhasználóbarát output fájlokban azonnal képesek vagyunk összehasonlítani az eredeti adatbázisunk alapján számított eredményeket az imputálás segítségével nyert eredményekkel.

Jelenleg nagy adatbázison (a Heim Pál Kórház 1164 fős mintájában; l. Scheuring és mtsai, 2011) használjuk az SPSS programcsomag MI modulját bíztató eredményekkel. A leíró statisztikák ellenőrzésekor minimális eltéréseket kaptunk átlag- és szórásértékekben, viszont kiküszöböltük azt a heterogén adathiányokból adódó következményt, hogy később nagyon lecsökkenjenek majd a többváltozós elemzések mintaelemszámai. Részletes eredményeinkről, amelyekben az egyes statisztikai próbák eredményei közötti különbségeket is tárgyaljuk majd, a közeli jövőben számolunk be.

Összefoglalás

Azokban a kutatásokban, amelyekben korrelációalapú számításokat végeznek a kutatók, biztonsággal alkalmazható az adat-imputálás. Saját longitudinális elemzéseinkben (Danis, 2008) a különböző magyarázó modellek többé-kevésbé megerősítődtek imputálás nélkül is, imputálás után legtöbb esetben az elemszám különbségekből adódhattak eltérő – kiemelten a szignifikancia szintjét érintő – eredmények, ezért a kiegészített adatbázist tekintettük mérvadónak. Azonban a kutatásokban mindenképpen törekedni kell a minél teljesebb adatbázis létrehozására, eredményeinket ekkor fogadhatjuk el minden fajta szkepszis nélkül.

Summary

The modern method of data imputation: „multiple imputation" (MI)

Imputing the missing data of our sample is a desirable method according to the literature. If we have some solutions for imputation of the missing data we should rather use imputed datasets for testing our hypotheses, than decrease the sample size because of deletions of the problematic cases. The most modern method for data imputation nowdays is „Multiple Imputation (MI)". The theoretic and methodological background of the method and the user-friendly module of the SPSS programme package is introduced shortly in our article. As an illustration, a small and a large sample example is shared with the readers, as well.

Keywords: Data imputation, Multiple Imputation (MI), SPSS, research examples

Irodalom

Danis I. (2008): *Szülői és tágabb környezeti tényezők szerepe a szülővé válás folyamatában és a korai anya-gyermek kapcsolat kialakulásában.* Doktori értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógiai-Pszichológiai Kar, Pszichológiai Doktori Iskola, Kognitív Fejlődés Program.

DEMPSTER, A. P., LAIRD, N. M., RUBIN, D. B. (1977): Maximum likelihood estimation from incomplete data via the EM algorithm (with discussion). *Journal of the Royal Statistical Society, Series B, 39.* 1–38.

GERVAI, J. (2005): A Budapesti Családvizsgálat. *Alkalmazott Pszichológia, 7.* 5–13.

RUBIN, D.B. (1987): *Multiple imputation for nonresponse in surveys.* New York: Wiley.

SCHAFER, J. L. (1997): *Analysis of incomplete multivariate data.* London: Chapman & Hall.

SCHAFER, J. L. (1999): Multiple imputation: a primer. *Statistical Methods in Medical Research, 8.* 3–15.

SCHAFER, J. L. (2003): Multiple imputation in multivariate problems where the imputer's and analyst's models differ. *Statistica Neerlandica, 57.* 19–35.

SCHAFER, J. L., GRAHAM, J. W. (2002): Missing data: our view of the state of the art. *Psychological Methods, 7.* 147–177.

SCHAFER, J. L., OLSEN, M. K. (1998): Multiple imputation for multivariate missing-data problems: a data analyst's perspective. *Multivariate Behavioral Research, 33.* 545–571.

SCHAFER, J. L., OLSEN, M. K. (1999): *NORM Version 2.02 for Windows 95/98/NT.*

SCHEURING, N., PAPP, E., DANIS, I., NÉMETH, T., CZINNER, A. (2011): A csecsemő- és kisgyermekkori regulációs zavarok háttere és diagnosztikai kérdései. *Gyermekorvos Továbbképzés, X (5)*

SPSS Missing Values 17.0. Manual. SPSS Inc.

MŰHELY

A BŰNELKÖVETŐK REHABILITÁCIÓJÁNAK MEGHATÁROZÓ IRÁNYZATAI A NEMZETKÖZI SZAKIRODALOM TÜKRÉBEN

Szabó Judit
Országos Kriminológiai Intézet
judit.szabo@okri.hu

Összefoglaló

Tanulmányom célja a bűnelkövetők rehabilitációjával foglalkozó legjelentősebb megközelítések bemutatása. Az áttekintés alapjául a nemzetközi – elsősorban az angolszász – szakirodalom szolgál annak okán, hogy igen csekély e terület magyar szakirodalma, és a hazai rehabilitációs célú tevékenység is messze elmarad a külföldi gyakorlattól. Ennek oka, hogy a hazai büntetés-végrehajtás céljai között viszonylag kevéssé hangsúlyos a bűnismétlés megelőzése, és ezért a harmadlagos megelőzés pszichológiai eszközeinek alkalmazása sem bevett gyakorlat. A harmadlagos prevenció körében a hazai és a nemzetközi szakirodalomban is gyakran egymás szinonimájaként használják a kezelés, a rehabilitáció, a reintegráció és a reszocializáció fogalmait, pedig nincs teljes átfedés utóbbiak jelentéstartománya között, és a definíciók terén sincs konszenzus. Terjedelmi korlátok miatt nem áll módomban áttekintést nyújtani a fenti terminusok jelentésével és egymáshoz való viszonyával kapcsolatos különböző álláspontokról, csupán tanulmányom fogalomhasználatát tisztázom. Általában véve elfogadom a hagyományos hazai felfogást (pl. Popper, 1970), amely szerint a reszocializáció a rehabilitáció és a reintegráció folyamataiból áll. Előbbi az elkövető testi, lelki és szellemi állapotát hivatott javítani a bűnismétlés esélyének csökkentése érdekében, és a büntetés-végrehajtás során zajlik, míg utóbbi túlmutat a zárt intézmény keretein, és a volt elkövető társadalomba történő visszailleszkedését célozza. A rehabilitáció folyamata magában foglalja azokat a célzott kezelési programokat és egyéb – a testi, lelki és szociális integritást biztosítani szándékolt – beavatkozásokat, amelyek például az attitűdök, az értékek és egyéb pszichológiai tényezők befolyásolása révén csökkentik a bűnismétlés valószínűségét, és amelyek ezáltal hozzájárulnak a későbbi sikeres reintegrációhoz. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a kezelés fogalmának használata, illetve a bűnismétlés pszichológiai tényezőire és az azokat célzó vizsgálati és terápiás modellekre történő összpontosítás korántsem jelenti részemről a bűnözés és a rehabilitáció medikális modelljének propagálását. A kezelés fogalma alatt pusztán a rehabilitációs célokat szolgáló programok, beavatkozások alkalmazását értem, és semmiképp sem azt, hogy a bűnelkövetés egy klinikai értelemben vett patológiás jelenség volna.

BEVEZETÉS

A bűnelkövetők rehabilitációjának eszméje 19. századi kialakulása óta hosszú fejlődésen ment keresztül (Robinson és Crow, 2009). A bűnelkövetők rehabilitálása illetve társadalomba történő visszavezetése régóta egyik célja a szabadságvesztés büntetésének, ám az erre irányuló kezelési módszerek hatékonyságát sokáig parázs viták övezték. A *treatment* paradigma az 1950-es és 1960-as évekre tehető virágkorát követően válságba került, és csak az utóbbi néhány évtized törekvéseiben kapott új erőre. E folyamat során a rehabilitáció fogalma, jelentéstartalma és gyakorlata sok változáson ment keresztül, és a kutatási eredmények gyarapodásával új elméletek és paradigmák jelentek meg a palettán. Mivel a hazai büntetés-végrehajtásban – ahogy arra korábban már utaltam – sajnos nem beszélhetünk a bűnismétlés megelőzését illetve a bűnelkövetők rehabilitációját szolgáló strukturált és egységes gyakorlatról (Borbíró és Szabó, 2011), cikkemben azokat a legnépszerűbb rehabilitációs megközelítéseket vázolom fel, amelyek a világ számos országában – különösen az angolszász területeken – keretet nyújtanak a büntetés-végrehajtási intézetekben folytatott harmadlagos prevenciós törekvéseknek. A legismertebb RNR modell mellett az elmúlt pár évtizedben kibontakozó új irányokat is bemutatom, és röviden kitérek a különböző megközelítések integrálásának lehetőségeire is.

A *RISK-NEED-RESPONSIVITY* MODELL

A bűnelkövetők kezelésének legismertebb és legszélesebb körben alkalmazott elmélete az ún. RNR *(Risk-Need-Responsivity/Kockázat-Szükséglet-Reszponzivitás)* modell (Blanchette és Brown, 2006; Ward et al., 2007), amelynek első változata 1990-ben született meg Andrews, Bonta és Hoge (1990) jóvoltából. A személyiséglélektani és kognitív tanuláselméleti keretbe ágyazott elmélet a megalkotása óta eltelt évek során számos új elemmel bővült, és a bűnelkövetők kezelésének legbefolyásosabb modelljévé nőtte ki magát (Andrews és Bonta, 2010). Mindez a szilárd elméleti háttérnek, a gyakorlati munkát elősegítő nagyfokú pragmatizmusnak és nem utolsósorban a hatékonysága mellett szóló kutatási eredményeknek köszönhető (Bonta és Andrews, 2010). Az elmélet lényege, hogy a bűnelkövetők kezelését a bűnismétlés valószínűségét növelő kockázati tényezők, az ún. kriminogén szükségletek és az egyén fogékonyságának, válaszkészségének felmérésével kell kezdeni, illetve ennek eredményeire kell alapozni.

Az RNR modell magvát a később ismertetett három központi elv: a kockázat, szükséglet és reszponzivitás elvei képezik. Az utóbbi évtizedek fejlesztései hatására a modell alaposan kibővült. Jelenlegi formájában 17 alapelvet tartalmaz, amelyek az általános elméleti háttértől kezdve a felmérés és az arra épülő beavatkozás valamennyi lényeges aspektusát érintik. Az alábbiakban az RNR modell struktúráját meghatározó alapelveket tekintjük át Bonta és Andrews (2010) nyomán:

A modellen átívelő alapelvek

1. Tisztelet: A programot etikus, jogszerű, igazságos, erkölcsös, humánus, tisztességes, szakszerű, költséghatékony és az előírásoknak megfelelő módon kell kivitelezni.
2. Pszichológiai elméleti alapok: A programot szilárd empirikus alapokon álló pszichológiai elméletre kell alapozni (ajánlott a személyiség- és kognitív társas tanuláselméleti megközelítés)
3. Humánus alkalmazás: Ne alapozzunk az elrettentésre, a helyreállításra vagy más igazságszolgáltatási alapelvre.
4. A bűnmegelőzés elősegítése: A kriminális viktimizáció csökkentése az igazságszolgáltatáson belül és kívül működő szolgáltató szervezeteknek egyaránt célja.

Kockázat-szükséglet-reszponzivitás

5. Kockázat: A rehabilitációs beavatkozás intenzitását a személyek kockázati szintjéhez kell igazítani. Közepes és magas kockázatú személyekkel kell dolgozni. Az alacsony rizikójú személyeket távol kell tartani a magas kockázatúaktól.
6. Szükséglet: Elsősorban a kriminogén szükségleteket kell megcélozni. Mind elméleti, mind empirikus szempontból a központi 8 szükséglet képezi a beavatkozás fő célpontját.
7. Kiterjedtség/multimodalitás: A magas kockázatú eseteknél egyidejűleg több kriminogén szükséglet is terápiás célpont.
8. Általános reszponzivitás: A társas tanuláselméleti és kognitív viselkedéses stratégiák alkalmazását propagálja.
9. Specifikus reszponzivitás: A beavatkozás modalitását, stratégiáját és stílusát a bűnelkövető egyéni tanulási stílusához, motivációihoz, változás iránti készségéhez és a folyamat aktuális szakaszához, képességeihez, erősségeihez, személyiségéhez és demográfiai jellemzőihez (nem, életkor, etnikum) kell igazítani.
10. Erősségek: A specifikus reszponzivitás megjósolhatóságának és tartományának növelése érdekében fel kell mérni az erősségeket.
11. Szakmai mérlegelés: Bizonyos tényezők indokolhatják az RNR alapelveitől való eltérést (pl. ha az elemzésből az derül ki, hogy az adott személy esetében a személyes aggodalom, szorongás kockázati tényező).

Strukturált vizsgálat

12. Az erősségek és a kockázati, szükségleti és sajátos reszponzivitási tényezők felmérése: Strukturált és valid mérőeszközök alkalmazását írja elő.
13. Felmérésre alapozott beavatkozás (integráció): Minden tervezett beavatkozásnak a felmérés eredményein kell alapulnia.

A program kivitelezése

14. Adagolás: A magas kockázatú esetekkel is foglalkozni kell, és a programból történő kiesés minimalizálására kell törekedni.
15. Alapvető szakmai kompetenciák: A beavatkozások hatékonyságát növeli, ha magas szintű kapcsolati és strukturációs készségekkel rendelkező szakemberek alkalmazzák azokat. A minőségi kapcsolat tiszteleten, gondoskodáson, lelkesedésen, együttműködésen és a személyes

autonómia tiszteletben tartásán alapul. A strukturációs készségek közé tartozik pl. a proszociális modellnyújtás, a hatékony pozitív és negatív megerősítés, a készségfejlesztés, a problémamegoldás, a tekintély hatékony alkalmazása, a képviselet/közvetítés, a kognitív újrastrukturálás és a motivációs interjúzás.

Szervezeti vonatkozások

16. Közösségi szolgáltatás: A közösségi alapú beavatkozás preferált, de intézeti környezetben történő alkalmazás esetén is érvényesek az RNR alapelvei.

17. Menedzsment: A személyi állománynak (szakembereknek) az RNR alapján történő kiválasztását, képzését és klinikai szupervízióját, továbbá ellenőrző, visszajelző és szabályozási rendszerek létrehozását írja elő. A hatékony gyakorlatot és a kezelés folytonosságát elősegítő rendszerek és kultúrák kialakítását propagálja.

Terjedelmi okok miatt a továbbiakban csak azokat az alapelveket tekintjük át, amelyek ismerete elengedhetetlen az RNR modell megértéséhez. Ezek egyike a *bűnözői viselkedés etiológiájára* vonatkozó feltevéseket magában foglaló elv, amelynek értelmében az RNR modell az ún. GPCSL (Általános személyiség és kognitív szociális tanuláselméleti) perspektívában gyökerezik (Andrews és Bonta, 2010; Ogloff és Davis, 2004). Az általános személyiségpszichológiai komponens az antiszociális személyiségmintázat leírásához szükséges, amely nem egyezik meg sem az antiszociális személyiségzavar diagnosztikai kategóriájával, sem pedig a pszichopátiával. Ez egy jóval átfogóbb, általánosabb fogalom, amely magában foglalja a korábbi normasértésekre és egyéb antiszociális magatartásokra vonatkozó élettörténeti adatokat, valamint a bűnelkövetés szempontjából lényegesnek tartott személyiségfaktorokat. Az elmélet kognitív aspektusa mind a tudatos, mind a nem tudatos önszabályozás szerepével foglalkozik a bűnözést támogató attitűdök, értékek és gondolatok kialakulásában. A modell társas tanuláselméleti komponense a tanulás kriminalitásban játszott szerepére világít rá, amely különböző társas közegekben – család, barátok, iskola, munka és szabadidő – zajlik. A GPCSL tehát egyrészt prediszpozíciónak, másrészt olyan tanulási folyamatnak tulajdonítja a kriminális viselkedés kialakulását, amelyet az egyén elvárásai és a viselkedésének következményei befolyásolnak. Azok a viselkedésformák, amelyeket jutalom követ, vagy amelyekkel kapcsolatban az egyén kedvező kimenetelre számít, újra megismétlődnek, míg a büntetést eredményező vagy az egyén elvárásai szerint azzal fenyegető magatartások többnyire elmaradnak (Andrews és Dowden, 2007). A bűnözés előnyeinek és a proszociális viselkedés hátrányainak halmozódása a kriminális viselkedés irányába billentheti a mérleget. A kriminális cselekmény közvetlen oka tehát a bűnelkövető olyan helyzetértelmezése, amelyben a bűncselekmény által elérhető előnyök felülírják annak hátrányait. A helyzetértelmezést az befolyásolja, hogy az adott helyzetben mekkora a kísértés a bűnelkövetésre, milyen akadályai vannak utóbbinak, milyen érzelmileg releváns tényezők vannak jelen, és rendelkezésre állnak-e a kriminális viselkedéséhez hasonló előnyökkel kecsegtető alternatív lehetőségek (Rettinger és Andrews, 2010). A helyzetértelmezést és a viselkedést befolyásoló önszabályozást elsősorban a négy fő kockázati tényező: az *antiszociális kogníciók*, az *antiszociális kapcsolatok*, a *korábbi antiszociális magatartás* és az *antiszociális személyiségjellemzők* határozzák meg. Utóbbiak – különösen a bűnöző kortársak jelenléte és a kriminalitást támogató attitűdök – tehát mint a kri-

minális viselkedés közvetlen kiváltó tényezői szerepelnek az elméletben, míg a többi kockázati tényező közvetett módon befolyásolja a bűnelkövetést. A kockázati tényezőket illetve kriminogén szükségleteket a modell központi alapelveinek bemutatása kapcsán ismertetem a továbbiakban.

Az RNR modell központi elvei közül az első a *kockázati elv,* amely szerint a bűnelkövetők kezelésére irányuló beavatkozások mértéke és intenzitása az egyén társadalomra veszélyessége függvényében határozható meg (White és Graham, 2010). Az alapelv értelmében a bűnismétlés valószínűsége – tehát a kockázat mértéke – megfelelő módszerek alkalmazásával felbecsülhető. A visszaesés szempontjából legveszélyeztetettebb bűnelkövetők esetében kerül sor a legmagasabb intenzitású beavatkozások alkalmazására, míg az alacsony rizikójú esetek csak minimális rehabilitációs ellátásban részesülnek, mert számukra nemcsak szükségtelen, de akár káros is lehet az intenzív kezelés (Bonta et al., 2000; Bonta és Andrews, 2010). Az alacsony kockázati csoportba sorolt elkövetők általában nem reagálnak jól az intenzív kezelésre, és esetükben a rehabilitációs programban való részvétel nélkül is alacsony a bűnismétlés valószínűsége.

A kockázati tényezők körében a modell megkülönböztet statikus és dinamikus rizikófaktorokat (Andrews és Bonta, 2010). A *statikus rizikófaktorok* – ilyen például bűnözői karrier, a tartós kapcsolatok hiánya, és az általános kriminalitás – jól alkalmazhatók a hosszú távú kockázat becslésére, de természetüknél fogva nem használhatók a kockázat időbeli változásainak jóslására (Craig et al., 2008). A *dinamikus kockázati tényezők* – például a szerhasználat, a proszociális és kriminális attitűdök, a motiváció szintje és a hangulat – ezzel szemben alakíthatók, így ezek befolyásolásának lehetséges módjai képezik a preventív célú beavatkozások alapját. A *stabil dinamikus tényezők* az egyén olyan többé-kevésbé állandó jellemzői, amelyek csak hosszú idő alatt változnak, ilyen pl. a felelősségtudat vagy a kognitív torzítások (Andrews és Bonta, 2010). Az *akut dinamikus faktorok* ezzel szemben helyzetről-helyzetre változó tényezők, amelyek megléte növeli a bűnelkövetés kockázatát. Ilyen például a szerhasználat, a negatív érzelmi állapotok vagy az „áldozatkereső" magatartás.

A második központi jelentőségű alapelv, a *szükségleti elv* arra a feltevésre épül, hogy a bűnelkövetők kezelésének leghatékonyabb módja a dinamikus rizikótényezők befolyásolása (White és Graham, 2010). Különbséget tesz kriminogén és nem kriminogén tényezők között, melyek közül előbbiek közvetlen kapcsolatban állnak a kriminális viselkedéssel, míg utóbbiak olyan egyéni vagy környezeti tényezők, amelyek változásai nem feltétlen gyakorolnak befolyást a bűnözés valószínűségére. Nem kriminogén szükségletek például a mentális zavarok vagy az alacsony önértékelés, amelyek nem mutatnak egyértelmű kapcsolatot a bűnözéssel. Ezzel szemben a lényegében véve dinamikus kockázati tényezőknek számító kriminogén szükségletek – úgy mint a pro-kriminális attitűdök, a szerhasználat és a munkanélküliség – specifikusak a bűnelkövetés szempontjából, ezért ezek képezik a visszaesést csökkenteni kívánó beavatkozások elsődleges célpontját (Farrow és Wilkinson, 2007). A kriminogén szükségletek megváltoztatása tehát közvetlenül befolyásolhatja a kriminális viselkedést, pl. a bűnelkövetést támogató attitűdök proszociális irányba történő módosulása csökkenti a bűnismétlés kockázatát. A kriminogén szükségletek képeznek hidat az általános célok és az adott eset specifikus tényezői között, közvetítve a konkrét kezelés során zajló változások és a bűnismétlés

valószínűségének módosulása között. A modellben külön elvként szerepel, hogy a magas kockázatú bűnelkövetők – mivel több kriminogén szükséglettel rendelkeznek –, szélesebb körű rehabilitációs szolgáltatásokat igényelnek, mint a kevésbé kockázatos esetek (Bonta és Andrews, 2010) A kriminogén szükségletekkel szemben a nem kriminogén szükségletek kezelése önmagában nem alkalmas eszköze a harmadlagos prevenciónak, sőt, akár a kívánatossal ellentétes hatást is eredményezhet a beavatkozás (Andrews és Bonta, 2010). Bonta és Andrews (2010) például arról számolnak be, hogy a nem-kriminogén szükségletekre alapozott kezelési programok esetében a visszaesési ráta enyhe (kb. 1%-os) emelkedése tapasztalható, Wormith (1984) pedig arra mutat rá, hogy például az önértékelés növelése a bűnelkövetést támogató attitűdök befolyásolása nélkül a korábbinál magabiztosabb bűnözőt eredményezhet.

A fentiek szemléltetése céljából az *1. táblázat*ban áttekintjük az RNR modell nyolc központi kockázati/szükségleti tényezőjét, valamint néhány további, nem kriminogén szükségletet (Andrews et al., 2006).

A kockázat és a szükséglet mellett az RNR modell harmadik meghatározó alapelve, a *reszponzivitás* a terápia egyénre szabása szempontjából bír döntő jelentőséggel (Andrews és Bonta, 2010; White és Graham, 2010). Egy általános és egy specifikus komponensre bontható. Az *általános reszponzivitás* elve a terápiás modalitás és a bűnelkövetők tanulási képességei közötti kapcsolatra vonatkozik. E szerint a leghatékonyabb rehabilitációs stratégiát a kognitív társas tanuláselméleti perspektívába ágyazott viselkedéses és kognitív viselkedéses terápiás módszerek szolgáltatják. Mindez nem jelenti azt, hogy a terápiás kapcsolat ne volna fontos eleme a kezelésnek, csupán annyit, hogy a kognitív viselkedéses elemek elengedhetetlenül fontosak a hatékony korrekciós gyakorlathoz. A *specifikus reszponzivitás* értelmében a korrekciós beavatkozásokat az egyén bizonyos jellemzőihez – például tanulási és interperszonális képességeihez, motivációs szintjéhez, személyiségéhez és bioszociális jellemzőihez (életkor, nem, rassz) – kell igazítani. Tisztában kell lenni azzal, hogy mely beavatkozási formák eredményesek általában véve a bűnelkövetők, illetve azok meghatározott csoportjai esetében. Ennek érdekében szükség van a fogékonyságot befolyásoló pszichológiai jellemzők (pl. intelligencia, szorongás), szocio-ökonómiai változók (pl. kultúra, szegénység) és biológiai tényezők (nem, rassz) ismeretére. Az RNR modell külön alapelvben hívja fel a figyelmet az erősségeknek, tehát az egyén képességeinek és egyéb kompetenciáinak fontosságára a specifikus reszponzivitás felmérése és növelése szempontjából. A terápia tehát nemcsak a kockázatok és szükségletek értékelésén alapul, hanem a bűnelkövetők erősségeire is épít.

Az RNR modell szerint a terápia a dinamikus kockázati tényezők illetve kriminogén szükségletek módosítására illetve eliminálására irányul (Ward és Maruna, 2007). A kriminogén szükségletek tehát ebben a vonatkozásban terápiás szükségleteket is jelentenek, amelyekre a kezelés irányul a bűnismétlés kockázatának csökkentése érdekében. A terápiás terv a kockázati, szükségleti és reszponzivitási tényezők felmérésének eredményein alapul. A felmérés pszichológiai mérőeszközök segítségével történik (ld. pl. White és Graham, 2010), amelyek között egyebek mellett hatékonyság, megbízhatóság és az alkalmazásukhoz szükséges képzettség tekintetében számottevő különbségek vannak. A leggyakrabban alkalmazott, stabil empirikus alapokkal rendelkező teszt az Andrews és Bonta (2010) által kidolgozott Level of Service/Case Management Inventory (LS/CMI), amely a kockázati, szükségleti és reszponzivitási tényezők egészen széles körét foglalja magában.

1. táblázat. Kockázati/szükségleti tényezők az RNR modell szerint

Faktor	**Indikátorok/kockázat**	**Beavatkozás céljai/szükségletek**
Fontosabb tényezők (kriminogén szükségletek)		
Korábbi antiszociális magatartás (statikus tényező)	Különböző helyzetekben elkövetett antiszociális cselekményekben való folyamatos részvétel, korai életkortól kezdve	Nem kriminális viselkedésminták kiépítése a kockázatos helyzetekre
Antiszociális személyiségstruktúra	Impulzivitás, kalandkeresés, izgalomkeresés, gyenge önkontrollfunkciók, agresszivitás, ingerlékenység	Problémamegoldó, önmenedzselő és megküzdési készségek fejlesztése, dühkezelés
Antiszociális kogníció, pro-kriminális attitűdök	Bűnelkövetést támogató attitűdök, értékek, eszmék és racionalizációk; düh, harag és dac kognitív-érzelmi állapotai; jogrend iránti negatív viszonyulás; bűnözői identitás	Antiszociális tudattartalmak leépítése, kockázatos gondolkodás felismerése, kevésbé kockázatos gondolkodási és érzelmi alternatívák kialakítása, (proszociális attitűdökre épülő racionalizációk) proszociális identitás kialakítása
Bűnelkövetés iránti társas támogatás (antiszociális kapcsolatok)	Bűnözőkkel való viszonylag szoros kapcsolatok; proszociális kapcsolatoktól való relatív elszigeteltség; kriminális viselkedés közvetlen támogatása	A kriminalitást támogató kapcsolatok leépítése, proszociális kapcsolatok kiépítése
Családi/házassági viszonyok	Nem megfelelő szülői-nevelői és fegyelmezési gyakorlat, gyenge családi kötelékek	Konfliktuskezelés; kapcsolatépítés; ellenőrzés kialakítása, szülői-nevelői készségek tanítása,
Iskolai/munkahelyi viszonyok	Gyenge teljesítmény, elégedetlenség	Teljesítmény és elégedettség növelése; munkahelyi/tanulási képességek, készségek fejlesztése; a munkahelyi és iskolai személyes kapcsolatok kialakításának támogatása
Szabadidő eltöltése, rekreáció	Proszociális szabadidős tevékenységekben való részvétel hiánya	Proszociális szabadidős tevékenységekben való részvétel támogatása, társadalmilag elfogadott hobbik és sportok elsajátítása
Szerhasználat	Alkohol és/vagy illegális szer abúzus	Abúzus csökkentése; a szerhasználat személyes és személyközi támogatásának leépítése, a szerhasználat alternatíváinak kialakítása
Kevésbé jelentős tényezők (nem kriminogén szükségletek)		
Önértékelés	Alacsony szintű önértékelés, önbecsülés	
Személyes/érzelmi distressz	Szorongás, lehangoltság	
Súlyos mentális zavar	Szkizofrénia, mániás depresszió	
Testi egészség	Testi deformitás, Táplálkozási hiányállapotok	

A rehabilitációs szakemberek a tesztek eredményeire – tehát a felmért kockázati szintre, a kriminogén szükségletekre építve alakítják ki az egyéni kezelési tervet, amely egyben a viselkedés monitorozásának alapjául is szolgál. Ahogy az az elméleti háttérből és az általános

reszponzivitási elvből is kiderül, az RNR modell a kognitív viselkedésterápiás módszerre épít, amely a hatékonyságvizsgálatok szerint a legeredményesebb és legígéretesebb technika a rehabilitáció területén (Andrews et al., 2011; Andrews és Bonta, 2010). Arra vonatkozóan ugyan keveset tudunk meg a modellből, hogy konkrétan mit kell tennie a terapeutának a kriminogén szükségletek „megcélzása", „kiküszöbölése" vagy „megoldása" érdekében, ám a hatékony rehabilitáció kritériumait illetően pontos előírásokat tartalmaz (Ward és Maruna, 2007). Ezek (1) a kognitív viselkedésterápiás megközelítés, (2) a magas szintű strukturáltság, amely ülésenkénti bontásban meghatározza a célokat és feladatokat, (3) a megfelelően képzett és ellenőrzött szakemberek által történő végrehajtás, (4) az integritás biztosítása érdekében a program kifejlesztői által előírt módon történő végrehajtás, (5) „kézikönyvön alapuló" végrehajtás, és végül (6) a rehabilitáció eszméi iránt elkötelezett személyzettel és a rehabilitációt támogató menedzsmenttel rendelkező intézetben történő implementáció.

Számottevő empirikus bizonyíték szól az RNR modell hatékonysága mellett (ld. pl. Borbíró, 2010), és a vázát képező alapelvek is megalapozottnak tűnnek (Ward és Maruna, 2010). A kvantitatív felméréseken alapuló standardizált teszteknek köszönhetően a kvalitatív diagnosztikai eljárásokhoz képest viszonylag egyszerű az alkalmazása és adott az eredmények összehasonlíthatósága (White és Graham, 2010). Ugyanakkor többen rámutatnak arra, hogy az RNR modell számos gyenge ponttal rendelkezik elméleti és gyakorlati síkon egyaránt (Ward et al., 2007; Maruna és Ward, 2007). A kritikák egy része a kockázatbecslés alkalmazásával kapcsolatos jogi és etikai aggályoknak ad hangot (ld. pl. Hannah-Moffat és Maurutto, 2003), amelyek alapjául a rizikóbecslésre használt eszközök érvényességével és megbízhatóságával kapcsolatos készségek szolgálnak. További vád az RNR modellel kapcsolatban, hogy csak a kriminogén szükségletekkel foglalkozik, és figyelmen kívül hagy egy sor fontos tényezőt. Nem tudja kielégítően megmagyarázni az emberi szükségletek és egyéb motivációs tényezők kapcsolatát a kriminogén szükségletekkel, nem foglalkozik a különböző kriminogén szükségletek egymáshoz való viszonyával, és nem ad magyarázatot arra sem, hogy hogyan vezetnek el ezek a dinamikus kockázati tényezők a bűnelkövetéshez. Az RNR modell empirikus bizonyítékait is érik kritikák, elsősorban módszertani szempontból, pl. a metaelemzés módszerének nem mindig megfelelő alkalmazása miatt (ld. pl. Kemshall, 2001).

A fenti problémákkal kapcsolatos az RNR modell gyakorlati alkalmazhatóságát érintő kritikák egy része is, amelyek szerint a dinamikus kockázati tényezők csökkentése valóban szükséges, ám korántsem elégséges feltétele a hatékony beavatkozásnak (Ward és Maruna, 2007). Az érvelés szerint az olyan, közvetlenül ugyan nem kriminogén, ám a terápia hatékonyságát kétségkívül befolyásoló tényezők, mint pl. a hangulatzavarok figyelmen kívül hagyása, az embert pusztán kriminogén szükségletek halmazaként kezelő hozzáállás nem vezet megfelelő eredményre. Az RNR bírálói szerint a modell nem foglalkozik a motiváció, az identitás és a hatóerő tényezőivel sem, pedig előbbi a kezelés sikerének egyik záloga, utóbbi kettő pedig szorosan összefügg az értékekkel és a kriminogén szükségletekkel. A „mindenkinek ugyanazt" hozzáállás nem veszi figyelembe az egyéni szükségleteket és értékeket, mechanisztikus és tankönyv-ízű gyakorlatot eredményez. Kétségek merültek fel továbbá a modell alkalmazhatóságával kapcsolatban bizonyos bűnelkövetői csoportok esetében, és a reszponzivitás terén mutatkozó nemi különbségek relevanciája sem tisztázott (White és Graham, 2010). Az RNR

modellel és általában véve a „mi működik" paradigmán belül létrehozott és működtetett egyéb elméletekkel és programokkal kapcsolatos elégedetlenség hatására a közelmúltban új megközelítések jelentek meg a bűnelkövetők rehabilitációjának területén.

A reintegráció „készség-alapú" megközelítése: a dezisztancia paradigma és a resztoratív[1] modell

A bizonyítékokon alapuló korrekciós gyakorlatnak a treatment válságát követő időszakban tapasztalható megerősödése ellenére a szakemberek egy része nem elégedett a „mi működik" paradigma jegyében alkalmazott rehabilitációs programokkal. Az elmúlt évtizedben a „deficit-modellel" – a kockázat illetve a szükséglet alapú megközelítéssel – kapcsolatos kritikák az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban egy új reintegrációs irányt hívtak életre (Burnett és Maruna, 2006), amelynek számos elnevezése terjedt el a szakirodalomban, pl. „készség-szempontú" vagy „resztoratív" megközelítés, de a leggyakrabban „dezisztancia-paradigmának"[2] vagy „dezisztancia-központú gyakorlatnak" hívják. A sokak által paradigmaváltásként értékelt változás lényege, hogy a hangsúly a bűnelkövetők deficitjeinek kezeléséről a reintegráció szolgálatába állítható képességeikre és készségeikre tolódott át (Ward és Maruna, 2007). Az erősségeket (készségeket) ugyanolyan módon kell feltérképezni, mint a kockázatokat illetve szükségleteket (Workman, 2009). A beilleszkedést támogató erőforrások és törekvések megerősítése egy új, proszociális identitás kialakítását teszi lehetővé, szemben a deficit-orientált megközelítéssel, amely a hiányosságok kiemelésével valójában megerősíti azokat.

A dezisztancia-szempontú megközelítés jegyében folytatott kutatások célja, hogy feltárják a bűnelkövetéssel való felhagyás hátterében húzódó pszichológiai és társadalmi tényezőket, és az új ismereteket beemeljék a reintegrációs programokba azok hatékonyságának növelése érdekében (Kazemian és Maruna, 2009). E megközelítés szerint oly módon kell megtervezni a harmadlagos prevenciós programokat, hogy azok támogassák, elősegítsék az egyénekben rejlő erőforrások, készségek érvényesülését a bűnelkövetéssel való felhagyás felé vezető úton (Maruna et al., 2004).

A helyreállító igazságszolgáltatási paradigmát hol a dezisztancia paradigma másik elnevezéseként, hol egy attól független, ám hasonlóan készségszempontú megközelítésként említi a szakirodalom. Ugyan e két irány más elméleti háttéren és empirikus eredményeken alapszik, mégis nagyon hasonló következtetésekre jut a reintegrációval kapcsolatban. A hangsúly a resztoratív megközelítés esetében is az elkövető olyan képességein és készségein van, amelyekre a jóvátétel és a közösségbe történő beilleszkedés alapozható. A legfontosabb mechanizmus, amely a reintegrációt, illetve az ennek alapjául szolgáló identitásváltozást segíti, az a stigmatizáció leküzdése és az ún. pygmalion-hatásra épülő stratégia alkalmazása (Maruna

[1] Resztoratív = helyreállító

[2] Az angol „desistance from crime" kifejezés a bűnelkövetői karrierből történő kilépést, a bűnözéssel való felhagyást jelenti. Mivel ennek a fogalomnak nincs magyar megfelelője, a dezisztancia kifejezést használom.

et al., 2004). Ennek lényege, hogy a közösség részéről az egyén irányába közvetített pozitív visszajelzések, a képességeiben való hit észlelése önbizalomnövelő hatással bír. A visszaesés valószínűségét növelő megbélyegzés ellensúlyozását célzó törekvések – a jóvátételre és a közösség számára hasznos tevékenység végzésére biztosított lehetőségek – eredményeként a volt bűnelkövetőkben feltámadhat a remény, a felelősségérzet és a jövőre orientáltság, és elkezdődhet az új, proszociális identitás kialakulása. Utóbbi cél többnyire az áldozat felé történő jóvátétel és a közösség számára hasznos munka végzése révén valósul meg, tehát az egyén nem passzív résztvevője, hanem aktív közreműködője a reintegrációs folyamatnak. A hagyományos reintegrációs szemlélet úgy célozza meg a volt elítéltek igényeit – pl. lakhatás, munka –, hogy azok tekintetében függő viszonyba kényszeríti őket. A készségelven alapuló megközelítés ezzel szemben aktív szerepet szán az egyénnek azáltal, hogy új készségek elsajátítására, a volt elítélt közösségen belüli erkölcsi rehabilitációjára, a kárhelyreállításra, valamint a közösség részére, önkéntes szolgálat formájában történő „visszafizetésre" ösztönöz (Timms, 2008). Vannak, akik szerint mindezen felül szükség van a dezisztancia szimbolikus elismerésére, amely mind a jó útra tért egyén, mind a közösség számára nyilvánvalóvá teszi a folyamat megtörténtét. Maruna (2011) szerint például jó megoldás volna a rehabilitációt illetve a megbocsátást igazoló „bizonyítvány", amely egyfajta ajánlólevélként működne a munkaadók felé.

A készség-szempontú megközelítés jegyében született programok még nem rendelkeznek kellően szilárd és kimunkált elméleti alapokkal, és a hatékonyságukkal kapcsolatban is csak elenyésző mennyiségű empirikus adat áll rendelkezésre, de egyre több elemük szivárog be a rehabilitációs gyakorlatba. Bár ez az irány főként a közösségi reintegrációra van hatással, egyre több készségszempontú börtönprogramról számolnak be a szakirodalomban (ld. pl. White és Graham, 2010; Burnett és Maruna, 2006; Timms, 2008). A készségszempontú megközelítés hatékonyságára vonatkozóan ugyan további – a bizonyítékokon alapuló gyakorlat kritériumainak megfelelő – kutatási eredményekre van szükség, annyi azonban már most nyilvánvaló, hogy értékes kiegészítője lehet a hagyományos, deficit-orientált gyakorlatnak mind az elméleti hátteret, mind a rehabilitációs illetve reintegrációs eszközöket illetően. A továbbiakban a kétféle szemlélet ötvözésének egyik eredményét, a rehabilitációs szakemberek körében szintén népszerű, stabil etiológiai és terápiás háttérrel rendelkező Good Lives Modellt mutatjuk be.

A GOOD LIVES MODELL

A Good Lives modell (a továbbiakban GLM) – mint a készségszempontú megközelítések általában – az RNR modellel kapcsolatban felmerülő problémákra adott válaszként született meg (Ward és Gannon, 2006; Ward és Brown, 2004). Az elmélet a filozófiából átvett „jó élet" fogalma köré épül, amely a pozitív pszichológia által empirikusan kutatott fogalom (ld. pl., Diener és Myers, 1995, Ward és Gannon, 2006; összefoglalóért ld. King et al., 2004). A pozitív pszichológiai elméletek szerint az emberek természetüknél fogva vágynak bizonyos tapasztalatokra illetve javakra, amelyek sikeres megszerzése vagy elérése szükséges a magas szintű jóllét megéléséhez. Ebben az elméleti háttérben gyökerezve, a GLM mint rehabilitációs teória a bűnel-

követők kezelésének olyan aspektusait is magában foglalja, amellyel az RNR modell nem foglalkozik kielégítően, ilyenek pl. a terápiás szövetség vagy a motiváció kérdései. A GLM-et eredetileg szexuális bűnelkövetők kezelése céljából fejlesztették ki, ezért a modell jegyében alkalmazott vizsgálati eljárások és beavatkozások ezen a területen a legfejlettebbek, de más populációkon, pl. nem szexuális erőszakos elkövetők, fiatalkorúak, személyiségzavarban szenvedő elkövetők, drogfüggő elkövetők stb. körében is sikerrel alkalmazták már (Ward, 2010). A GLM által megfogalmazott cél a kockázat csökkentésén felül az ún. „emberi javak" támogatása, tehát a bűnelkövetők olyan külső és belső erőforrásokkal történő felvértezése, amelyek előmozdítják a bűnelkövetéssel való felhagyás folyamatát.

A modell alapvetése, hogy a bűnelkövetők ugyanolyan szükségletekkel és vágyakkal rendelkeznek, mint a közösség többi tagja (Ward és Maruna, 2007). A GLM terminológiája szerint minden ember az elsődleges humán javak megszerzésére törekszik, amelyek lehetnek cselekvések, helyzetek/tényállások, lelkiállapotok, jellemzők és tapasztalatok (Ward és Brown, 2004). Ilyenek például a egészséges élet, a tudás, a munkában elért sikerek, a boldogság, a belső béke, a kreativitás, a barátság, a közösség, a belső béke, a spiritualitás stb. (White és Graham, 2010). Az elsődleges emberi javak komplex természetűek. Ezekre épül az egyén életterve vagy életmodellje, amelyben az illető személyes preferenciái, értékrendje határozza meg a vágyak konstellációját és sorrendjét. Ward és munkatársai (2007) különböző kutatási irányok – így például pszichológiai, biológiai, etikai, filozófiai, antropológiai kutatások – eredményeire alapozzák az elsődleges humán javak létére, valamint az emberi természetnek e javak megszerzésére irányuló célirányos voltára vonatkozó feltevéseiket. További empirikus eredményekkel támasztják alá az alapvető célok elérése és a boldog élet illetve a szubjektív jóllét közötti összefüggésre vonatkozó feltételezésüket, amelyen a GLM alapszik (Ward és Brown, 2004).

Az elsődleges javak eléréséhez szükséges eszközöket – például a kapcsolatokat vagy a munkát – az elmélet instrumentális vagy másodlagos javaknak nevezi (White és Graham, 2010). Ezek hiányában a primer javak megszerzésére irányuló törekvések antiszociális magatartáshoz vezethetnek. A GLM tehát a pozitív pszichológia azon feltevésén alapszik, amely szerint a kriminalitás hátterében az alapvető vágyak és szükségletek társadalmilag elfogadott úton történő eléréséhez szükséges külső és belső erőforrások hiánya áll. E felfogás szerint a kockázati tényezők valójában a „jó élet" megvalósításához szükséges külső és belső feltételek hiányosságai illetve torzulásai, a szükségletek pedig az elsődleges emberi javak elérését gátoló és frusztráló külső vagy belső tényezők (Ward és Maruna, 2007). Utóbbiak lehetnek belső problémák, például az érzelemszabályozás zavarai, a bűnelkövetést támogató attitűdök, az empátiás készség deficitje vagy a probléma megoldási készségek hiányosságai, illetve külső akadályozó tényezők, például a támogatás vagy a lehetőségek hiánya. A bűnelkövetők élettervével kapcsolatos problémák a GLM szerint négy kategóriába sorolhatók: ezek a javak eléréséhez felhasznált eszközök társadalmilag nem elfogadott volta, az életterv átfogó – tehát minden elsődleges célra kiterjedő – jellegének hiánya, a különböző vágyak és célok közötti konfliktusok, valamint az életterv kialakítására illetve a megváltozott körülményekhez történő igazítására való képességek deficitjei. A feszültségelméletre (Merton, 1938) alapozva a GLM a bűnelkövetés kétféle útját írja le. A kriminalitás közvetlen módjáról akkor beszélünk, ha az egyén valamely célt bűncselekmény elkövetése útján kíván elérni. Ha egy

bizonyos cél elérésére való törekvés a bűnelkövetésre sarkalló feszültség növelése révén vált ki kriminális viselkedést, akkor utóbbi közvetett úton valósul meg. Ezek tehát a GLM etiológiai megállapításai, amelyeken a bűnelkövetők kezelésével kapcsolatos elvek és gyakorlatok alapulnak.

A fentiek értelmében a bűnelkövetéssel való felhagyás eléréséhez arra van szükség, hogy – figyelembe véve az egyén specifikus szükségleteit, érdeklődését és értékeit – a „jó élethez" szükséges ismeretek, képességek, lehetőségek és egyéb erőforrások rendelkezésre álljanak. A kezelésnek az a feladata, hogy ezekkel az eszközökkel felruházza a bűnelkövetőket a bűnismétlés megelőzése és az értelmes és tartalmas élet kialakítása érdekében. Megfelelő segítséget kell nyújtani az egyén számára a proszociális életstílus kialakításához szükséges belső erőforrások kiaknázásához és fejlesztéséhez és az új, eddig ismeretlen képességek és készségek felfedezéséhez (White és Graham, 2010). Nem kell tehát lemondaniuk a vágyaikról és céljaikról, csupán meg kell tanulniuk más, társadalmilag elfogadott és adekvát eszközöket alkalmazni az elérésük érdekében (Ward és Maruna, 2007). A rehabilitáció során finoman kell egyensúlyozni a kockázatkezelés és az egyén jóllétének, személyes vágyainak támogatása között, lehetőséget kell biztosítani számára egy új identitás kialakítására is. Utóbbi változás kulcsa az én-azonosság felépítésében, illetve alakításában fontos elsődleges javak azonosítása és az elérésükhöz szükséges eszközök megszerzése.

Ward és munkatársai (2007) szerint az emberi javak (vágyak, értékek) és a kockázati tényezők között kauzális összefüggés van. Erre alapozzák az alapvető javak elérésének támogatása és a kockázatkezelés közötti közvetlen kapcsolat feltevését. Ez annyit jelent, hogy a specifikus javak és célok elérésének támogatása automatikusan csökkenti az RNR által kezelni kívánt dinamikus kockázati tényezőket illetve kriminogén szükségleteket. Ezzel szemben a pusztán a rizikófaktorok csökkentésére fókuszáló gyakorlat nem valószínű, hogy előmozdítja a bűnelkövetői életpályából való kilépéshez szükséges javak és célok elérését. A GLM hívei szerint az RNR által propagált kockázatelemzés pusztán a vágyott értékek problémás elérési módjaira hívja fel a szakemberek figyelmét, de nem nyújt ennél többet. Álláspontjuk szerint a terápiás tervnek az egyén erősségein, értékein, érdekein, társadalmi és személyes körülményein kell alapulnia, és mindez azt is jelenti, hogy az illető a döntések meghozatalában is aktívan közreműködik (Yates et al., 2009, 2010). Az egyénre szabás szempontja nem akadályozza meg a terápia strukturált és rendszerezett formában történő megvalósítását, amely az alábbi lépésekben kerül megtervezésre. Az első fázisban kerül sor a kockázatfelmérésre, az elkövető testi, lelki és társadalmi problémáinak, valamint életkörülményeinek feltérképezésére. A következő fázisban történik meg a bűnelkövetéssel összefüggő elsődleges javak azonosítása, a kriminális viselkedés funkciójának és hátterének felderítése. Fontos lépés a domináns érték, valamint a bűnelkövetéssel közvetlenül összefüggő célok és értékek hátterében húzódó elsődleges javak azonosítása. Ennek alapján tudja megállapítani a szakember a bűnismétlés kockázatának mértékét, feltárni az egyén élettervének hibáit és azt, hogy közvetlen vagy közvetett kapcsolat áll-e fenn az elsődleges javak megszerzésére való törekvés és a kriminalitás között. A közvetlen utat követő bűnözők esetében a modell feltételezi a kockázat magasabb szintjét, a bűnözést támogató kognitív tartalmak és célok meglétét, valamint a pszichoszociális funkciók deficitjeit. A közvetett úton – tehát az elsődleges javak elérésére irányuló tö-

rekvések „melléktermékeként – bűnöző egyének a modell jóslata szerint a közepes vagy alacsony kockázatú csoportba kerülnek, és körülírtabb pszichológiai problémákkal küzdenek. A kezelés harmadik fázisában kerülnek górcső alá az egyén erősségei, pozitív tapasztalatai és ismeretei, amelyekre a kitűzött célok elérése alapozható. Ez utóbbi másodlagos javak – tehát eszközök – segítségével fordíthatók le a korábban azonosított elsődleges vágyak és célok a konkrét életfeladatok és életmód nyelvére, amely a terápia negyedik fázisát jelenti. Az ötödik lépésben kerül sor az elkövető majdani környezetének, körülményeinek számbavételére. Végül az eddigi információk alapján a terapeuta elkészíti az elkövető kezelési tervét, amely tartalmazza az egyén számára értelmes és kielégítő életforma kialakításához szükséges képességeket, egyéb kompetenciák és körülmények meghatározását és a terápiás szakember ezzel kapcsolatos feladatainak részletes bemutatását. A GLM modellre alapozott terápia eszköztárában kitüntetett helyet foglalnak el a kognitív viselkedéses technikák, valamint az együttműködésen és kölcsönös tiszteleten alapuló terápiás kapcsolat.

A GLM kétségkívül sok erénnyel és előnnyel bír, ilyen például az átfogó elméleti háttér, a motiváció és az identitásváltozás jelentőségének felismerése, a rugalmasság, valamint az integratív jelleg, amely egy készség/kompetencia-alapú háttérbe ágyazza a kockázatbecslést és kezelést. Nyilvánvaló előnyei mellett azonban van néhány, a szakirodalomban vitatott pontja (Andrews et al., 2011; Kemshall, 2010). Az első kritikai megállapítás szerint a modell – mivel őslakosok populációján alakították ki – erősen kultúra- és kontextusfüggő, ezért csak szűk körben alkalmazható. Ezen felül az elkövető szükségleteire, az „elsődleges javakra" való összpontosítás nehezen hozható összhangba a gyakorlatban a kockázat illetve a társadalom védelmének szempontjaival. Azzal kapcsolatban is felmerültek aggályok, hogy a modell mennyire lehet hatékony az empátiát és megbánást nem mutató pszichopátiás személyiségű bűnelkövetők esetében. A kritikai megállapítások közül azonban az a legmeggyőzőbb, amelyik a hagyományos, kockázat-szükséglet szempontú megközelítés és a GLM összehasonlítására vonatkozó eredményeket kéri számon a modell mellett érvelő tábortól. Azt ugyanis utóbbiak is elismerik, hogy csak kevés közvetlen és meggyőző empirikus bizonyíték szól a GLM-re épülő programok hatékonysága mellett. Mindenképp további kutatások szükségesek ahhoz, hogy meggyőzően lehessen érvelni a GLM-re alapozott rehabilitációs beavatkozások eredményessége mellett. Hibái ellenére a GLM remek példája az integratív szemlélet érvényesülésének a rehabilitáció terén. Utalva a korábban leírtakra, a modell leggyengébb pontja viszonylagos újszerűségénél fogva a megfelelő empirikus háttér hiánya, ám rendelkezik egy sor előnnyel a meggyőző kutatási eredményekkel alátámasztott RNR modellel szemben. A fentiekre tekintettel Ward és Maruna (2007) a két elmélet integrálása mellett tör pálcát oly módon, hogy az RNR erősségeivel kiegészített GLM alkalmazását propagálja.

A különböző terápiás irányok integrálásának és az eszközök kombinálásának igénye általában véve jellemző a kurrens nemzetközi szakirodalomban, bár a bizonyítékokon alapuló gyakorlat követelménye komoly elvárásokat támaszt a rehabilitációs programokkal szemben, amelynek például a készség-alapú megközelítés jegyében született programok gyakran nem felelnek meg. Utóbbiak ugyanakkor nagyon fontos szempontokkal gazdagítják a rehabilitációs, és különösen a reintegrációs gyakorlatot, hiszen a kockázatok mellett az egyén társadalomba történő visszailleszkedését potenciálisan segítő erősségeinek, készségeinek fontossá-

gára irányítják rá a figyelmet. A hazai harmadlagos prevenciós gyakorlat azonban sajnos még nagyon messze van attól, hogy ilyen jellegű diskurzusok folyjanak a szakemberek között, mivel a büntetés-végrehajtás céljai és feladatai között a bűnismétlés megelőzése csak marginális szempontként szerepel. A változás irányába tett első lépés a nemzetközi elmélet és gyakorlat megismerése, amelyhez ezzel a cikkel kívánok hozzájárulni.

IRODALOM

ANDREWS, D. A., BONTA, J. (2010): *The psychology of criminal conduct.* NJ:LexisNexis, Newark.

ANDREWS, D. A., DOWDEN, C. (2007): The Risk-Need-Responsivity Model of Assessment and Human Service in Prevention and Corrections: Crime-Prevention Jurisprudence. *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice, 49* (4). 439–464.

ANDREWS, D. A., BONTA, J., WORMITH, S. J. (2011): The Risk-Need-Responsivity (RNR) Model: Does adding the Good Lives Model contribute to effective crime prevention? *Criminal Justice and Behavior, 38.* 735–756.

ANDREWS, D. A., BONTA, J., HOGE, R. D. (1990): Classification for effective rehabilitation: Rediscovering psychology. *Criminal Justice and Behavior, 17.* 19–52.

BLANCHETTE, K., BROWN, S. L. (2006): *The assessment and treatment of women offenders: An integrative perspective*. John Wiley & Sons, Chichester.

BONTA, J., ANDREWS, D. (2010): Viewing offender assessment and rehabilitation through the lens of the risk-need-responsivity model. In MCNEILL, F., RAYNOR, P., TROTTER, C. (eds): *Offender supervision. New directions in theory, research and practice*. Willan Publishing, New York. 19–40.

BONTA, J., WALLACE-CAPRETTA, S., ROONEY, R. (2000). A quasi-experimental evaluation of an intensive rehabilitation supervision program. *Criminal Justice and Behavior,* 27*,* 312–329.

BORBÍRÓ, A. (2010): *A prevenciós célú kezelési programok továbbfejlesztésének lehetőségei a büntetés-végrehajtásban I.* Kutatási beszámoló, OKRI.

BORBÍRÓ, A., SZABÓ, J. (2011): *Dezisztancia és a bűnismétlés megelőzése: kezelési programok a magyar büntetés-végrehajtási intézetekben. Empirikus Áttekintés és értékelés.* Kutatási beszámoló, OKRI.

BURNETT, R., MARUNA, S. (2006): The kindness of prisoners: Strengths-based resettlement in theory and in action. *Criminology & Criminal Justice, 6* (1), 83–106.

CRAIG, L., BROWNE, K., BEECH, A. R. (2008): *Assessing risk in sexual offenders: A practitioner's guide.* John Wiley & Sons Ltd., Chichester.

FARROW, K, KELLY, G., WILKINSON, B. (2007): *Offenders in focus: Risk, Responsivity and Diversity*. Policy Press, Bristol.

HANNAH-MOFFAT, K. AND MAURUTTO, P. (2003): *Review of Risk/Needs Assessment of youth offenders in Canada*. Department of Justice Canada Youth Justice Board.

KAZEMIAN, L., MARUNA, S. (2009): Desistance from crime. In KROHN, M. D., LIZOTTE, A. J., HALL, G. P. (eds): *Handbook on crime and deviance*. Springer, New York. 277–295.

Kemshall, H. (2001): *Risk assessment and management of known sexual and violent offenders: A review of current issues*. Home Office, London.

Kemshall, H. (2010): The role of risk, needs and strengths assessment in improving the supervision of offenders. In McNeill, F., Raynor, P., Trotter, C. (eds): *Offender supervision. New directions in theory, research and practice.* Willan Publishing, New York. 155–171.

King, L. A., Eells, J. E., Burton, C. M. (2004): The good life, broadly and narrowly considered. In Linley, P. A., Joseph, S. (eds): *Positive psychology in practice*. John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey.

Maruna, S. (2011): Judicial rehabilitation and the 'clean bill of health' in criminal justice. *European Journal of Probation, 3* (1). 97–117.

Maruna, S., Immarigeon, R., Lebel, T. P. (2004): Ex-offender reintegration: Theory and practice. In: Maruna, S., Immarigeon, R. (eds): *After crime and punishment: Pathways to offender reintegration.* Willan, Cullompton. 3–26.

Merton, R. (1938): 'Social Structure and Anomie' *American Sociological Review*, *3:* 672–682.

Ogloff, J. R. O., Davis, M. R. (2004): Advances in offender assessment and rehabilitation: Contributions of the risk-needs-responsivity approach. *Psychology, Crime, and Law, 10*. 229−242.

Popper, P. (1970): A *kriminális személyiségzavar kialakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Rettinger, J., Andrews, D. A. (2010): General risk and need, gender specificity, and the recidivism of female offenders. *Criminal Justice and Behavior, 37.* 29–46.

Robinson, G., Crow, I. (2009): *Offender rehabilitation. Theory, research and practice.* SAGE Publications Inc., London.

Timms, B. (2008): *Strengths based restorative reintegration (An emerging view of a caring community).* PDF. www.pfi.org

Ward, T. (2010): The Good Lives Model of offender rehabilitation. In McNeill, F., Raynor, P., Trotter, C. (eds): *Offender supervision. New directions in theory, research and practice.* Willan Publishing, New York. 41–64.

Ward, T., Brown, M. (2004): The Good Lives Model and conceptual issues in offender rehabilitation. *Psychology, Crime and Law, 10* (3). 243–257.

Ward, T., Gannon, T. (2006): Rehabilitation, etiology and self-regulation: The Good Lives Model of sexual offender treatment. *Aggression and Violent Behavior, 11.* 77–94.

Ward, T., Maruna, S. (2007): *Rehabilitation: Beyond the risk paradigm.* Routledge, New York.

Ward, T., Mann, R. E., Gannon, T. A. (2007): The Good Lives Model of offender rehabilitation: clinical implications. *Aggression and Violent Behavior, 12.* 87–107.

Ward, T., Mesler, J., Yates, P. (2007): Reconstructing the Risk-Need-Responsivity model: A theoretical elaboration and evaluation. *Aggression and Violent Behavior, 12*. 208–228.

White, R., Graham, H. (2010): *Working with offenders. A guide to concepts and practices*. Willan Publishing, New York.

Workman, K. (2009): Back to Churchill: An old vision for prisoner reintegration. *Policy Quarterly, 5* (2). 24–32.

WORMITH, J. S. (1984): Attitude and behavior changes of correctional clientele: a three-year follow-up. *Criminology, 22*. 595–618.

YATES, P. M., KINGSTON, D. A., WARD, T. (2009): *The self-regulation model of the offense and relapse process: Volume 3*. Pacific Psychological Assessment Corporation, Victoria, British Columbia, Canada.

YATES, P. M., PRESCOTT, D., WARD, T. (2010): *Applying the good lives and self-regulation models to sex offender treatment: A practical guide for clinicians*. Safer Society Press, Brandon.

KÖNYVISMERTETÉS

A JÁTÉKFÜGGŐSÉG JELENSÉGÉRŐL

Clark, Neils, Scott, Shavaun (2009):
Game Addicition: The Experience and the Effects

McFarland & Company, Inc., Jefferson, North Caroline, and London

Pápay Orsolya

A könyv első szerzője Neils Clark médiakutató, a DigiPen Institute of Technology (Redmond, Washington) tanára. MA végzettségét a Hawaii Egyetemen szerezte 2006-ban kommunikáció szakon, ahol a sokszereplős online játék-függőségről írta a szakdolgozatát. A társszerző Shavaun Scott, pszichoterapeuta, valamint házasság- és családterapeuta, akinek egyik fő kutatási területe az interaktív elektronikus média (főleg játékok és virtuális világok) hatása az egyénekre és kapcsolataikra. Scott fiai révén került kapcsolatba a játékokkal, majd maga is aktív játékossá vált. Ez a saját élmény ösztönözte a jelenség vizsgálatára.

A könyv elsősorban a játékokat és a játékfüggőséget nem ismerő olyan személyeket kívánja megszólítani, akik valamilyen módon kapcsolatban állnak problémásnak tekinthető játékosokkal, tehát egyaránt szól a segítő szakmában dolgozó szakembereknek, szülőknek és egyéb családtagoknak, tanároknak és minden érdeklődőnek. Ugyanakkor a könyv egyes részeiből arra következtethetünk, hogy magukat a játékosokat is meg akarják szólítani, hiszen a függelékben konkrét tanácsokat olvashatunk arra nézve, hogyan lehet megőrizni a kellő egyensúlyt egy jól működő való élet és a vonzó, de rengeteg időt igénylő játékok között. A szerzők könnyen érthető, olvasmányos stílusban írnak, gyakran szemléltetve konkrét példákkal elméleti okfejtésüket. A probléma megközelítése interdiszciplináris, számos terület elméleteit és kutatási eredményeit felhasználja, például a neurobiológiáét, a fejlődés- és viselkedéslélektanét, a médiatudományét, az antropológiáét.

Szerkezetét tekintve, a könyv hat fejezetből, négy függelékből, valamint a két szerző személyes hangvételű elő- és utószavából épül fel. Az első fejezet amolyan felvezető, a játékok jellemzőit, fejlődését, életünkben betöltött szerepét, előnyeit és hátrányait (elsősorban a függőséget) érinti. A következő fejezet a médiahordozók rövid történelmi áttekintését nyújtja, kitérve azok érzékszerveinkre és agyunkra gyakorolt hatására. A harmadik fejezet a játékosok motivációs bázisát vizsgálja, a negyedik pedig klinikai tapsztalatok és empirikus kutatások felhasználásával a függőséget. Ezt követően a játékok gyerekekre gyakorolt hatását tanulmányozzák, majd végül olyan kapcsolódó kérdésekre térnek ki, mint a játékok szerepe a társadalom és világunk alakulásában. Az első függelék egy rövid gyakorlati útmutató a leszokáshoz, a második a játéktípusok osztályozása és definiálása, a harmadik egy rövid (internettel és

játékokkal kapcsolatos) szleng szótár, az utolsó pedig a szerzőnő néhány tanácsa arra vonatkozóan, hogy a segítséget keresők hová fordulhatnak.

A szerzők rögtön a bevezetőben leszögezik, hogy nem kívánnak sem a játékok mellett, sem azok ellen érvelni, és véleményem szerint ezt meglehetősen jól sikerül is megvalósítaniuk. Céljuk objektív tudást közvetíteni a játékokról, mert úgy gondolják, hogy a legnagyobb problémát az információhiány és a téves információk okozzák. Shavaun saját tapasztalatát hozza példának arra, hogyan került közelebb immár huszonéves fiaihoz, amikor érdeklődni kezdett kedvenc játékuk iránt, és azt is megjegyzi, hogy sajnálja, hogy azelőtt, fiai tinédzserkorában, tartózkodó és előítéletes volt ezzel a – számukra oly fontos – tevékenységgel szemben.

Az első fejezet három fontos megállapítással kezdődik. Jelenleg több millió ember számára jelent problémát a játékokkal való túlzott időtöltés világszerte, és a játékok egyre inkább mindannyiunknak készülnek, (nem csupán egy technológiához jól értő szűk rétegnek), ami azt vetíti előre, hogy a probléma egyre többeket fog érinteni. Az utolsó, szintén fontos megállapítás szerint ezek az új szórakoztató eszközök nem eredendően addiktívak, ahogy a drogok sem azok, itt is „kettőn áll a vásár", vagyis a függőség kialakulásához legalább olyan mértékben szükség van a játékos hozzájárulására, mint a játékok „addiktív" jellemzőire. Arra is felhívják figyelmünket a szerzők, hogy egyes téves véleményekkel ellentétben nem a játékidő mennyisége, hanem a játszás való életre gyakorolt negatív hatásainak mértéke határozza meg a függőséget. Ugyancsak emellett érvel egyik cikkében a terület elismert kutatója, Mark Griffiths is (2010). A baj szerintük akkor következik be, amikor az egyének kellő önismeret nélkül kezdenek olyan játékokat játszani, amelyek addiktív jellemzőiről szintén nincsen tudomásuk. Ilyenkor gyakran bekövetkezik az a sajnálatos állapot, hogy a játék elhatalmasodik az életük felett, és lassan minden addig fontos tevékenységet kiszorít. A kellő egyensúly megtartása egy olyan képesség tehát, amely egyre fontosabbá válik, de amit a legtöbbeknek meg kell tanulniuk.

A második fejezetben a játékok a média fejlődésének jelenleg ismert legszofisztikáltabb formáiként jelennek meg. Olyan korszerű meséknek, elbeszéléseknek tekinthetők, amelyekben mi magunk vagyunk a főszereplők, és így mi magunk alakítjuk a történetet. A szerzők azt a kérdést vizsgálják meg (nagyvonalakban, nem bocsátkozva neurológiai hatásmechanizmusokba), hogy agyunk miként dolgozza fel a különböző médiahordozók által közvetített információkat, és miért van az, hogy olyannyira képesek vagyunk belefeledkezni a játékokba, hogy minden egyébről megfeledkezünk, és szinte valóságnak érezzük az ott történteket. Magyarázatuk egy része evolúciós alapokon nyugszik, amely szerint agyunk percepciós rendszerének még nem volt ideje alkalmazkodni a technológiai újdonságokhoz, így alapértelmezetten minden vizuális ingert (legyen az valós, vagy virtuális: kép, filmkocka, játék) valódiként értelmez. A belefeledkezést emellett a játékok két sajátossága is elősegíti: a fentebb már említett hihetetlen interaktivitás, valamint a közösség. Ez utóbbi az online játékok jellemzője, amelyekben a játékosok megosztják egymással az illúziót, még valóságosabbá téve így a játékélményt. A virtuális világok még ennél is tovább mennek: állandóságukkal, intézményeikkel és eseményeik véletlenszerűségével a mindennapi élet mintázatát követik, kísérteties hasonlóságot teremtve így a valósággal.

A következő fejezet a játékosok motivációs bázisát vizsgálja, ami elengedhetetlen a függőség kérdésének szempontjából. A szerzők röviden utalnak néhány motivációs modellre az

ismertebbek közül (Ryan, Rygby és Przybylski, 2006; Bartle, 1996; Yee, 2006), majd hosszasan taglalják a szerintük két legfontosabb motivációs tényező, a játékok (virtuális világok) által kínált végtelen lehetőségek, valamint az online játékokra jellemző közösség vonzerejét. Hazai kutatások ugyanakkor azt jelzik, hogy ezek mellett más tényezők is igen hangsúlyosak a jelenség meghatározásában (Demetrovics és mtsai, 2011). Arra is felhívják a figyelmet, hogy a játékok – szerkezetükből adódóan – képesek örömtelivé varázsolni a tanulási folyamatot, így a játékhoz szükséges készségek elsajátítása is motivációs kulcstényezőként értelmezhető. Végül a behaviorizmusból jól ismert operáns kondicionálás elméletével és hatásmechanizmusával találkozhatunk, amelyet – a szerzők szerint – a játéktervezők felhasználnak játékaik addiktívabbá tételére. A sokszereplős online szerepjátékok ezek alapján korunk talán legkomplexebb Skinner-dobozai, amelyekben leggyakrabban a részleges megerősítés elvét alkalmazzák.

A negyedik fejezet a játékfüggőség természetrajzát kívánja feltérképezni. A könyv egészére jellemző egyszerű, közérthető nyelvezettel taglalja az agyban lejátszódó főbb neurobiológiai folyamatokat, a dopaminerg rendszer működését a játszás hatására. Lépésről lépésre mutatja be a függővé válás folyamatát, amely során a személy egyre többet játszik, agya érzékenyebbé válik a játékokra, így azok egyre könnyebben képesek aktiválni agyának örömközpontját. Kialakul a tolerancia, az egyén még többet játszik, amíg végül eléri a mélypontot, vagyis életének minden területén problémák jelentkeznek: kapcsolataiban, munkájában és/vagy tanulmányaiban, de még az olyan napi teendők szintjén is, mint a tisztálkodás, evés, alvás. Ez ellen – a szerzők véleménye szerint – három készség lehet a játékosok segítségére: a *tudatosság* (self-awareness), az *ön-monitorozás* (self-monitoring) és az *ön-korrekció* (self-correction). Hosszú távon meg kell tanulnunk egyensúlyban tartani valós és digitális életünket, hiszen ez utóbbi egyre inkább szerves részét képezi mindennapjainknak.

Az ötödik fejezetben a szerzők a videojátékok gyerekekre gyakorolt hatásával foglalkoznak elsősorban fejlődéspszichológiai szempontok alapján. Amellett érvelnek, hogy a gyerekek nem „miniatűr felnőttek", mivel nem úgy gondolkoznak, éreznek és tapasztalnak, emiatt pedig jóval sérülékenyebbek. Felhívják a figyelmet arra, hogy az egészséges fejlődés szempontjából elengedhetetlen az agy és a test együttes és rendszeres használata minél változatosabb játékok formájában. Szembeállítják a hagyományos- és a videojátékokat, hangsúlyozva, hogy az előbbiek – a strukturálatlanság, a spontaneitás, valamint a képzelőerőt és a testet egyaránt igénybevevő voltuk miatt – nem helyettesíthetőek az utóbbiakkal. A fejezet során végigkövethetjük a gyermekkor fejlődési szakaszait, azok sajátosságait; és javaslatokat olvashatunk arra vonatkozóan, hogy mikor, mennyit és hogyan engedjük a gyerekeket videojátékokat játszani. Megtudhatjuk például, hogy az AMA (Amerikai Orvosi Társaság) ajánlása szerint, kétéves kor előtt semmiféle képernyő előtt töltött idő nem javallott a gyerekek számára, a sokszereplős online játékokat (MMO) pedig még 12–18 éves kor között is csak felügyelettel lenne optimális játszaniuk a gyerekeknek. A szerzők többször is azzal a javaslattal élnek, hogy a szülők játszanak együtt gyerekeikkel, mert ennek számos szempontból pozitív hatása van.

A zárófejezet egyfajta összegzésnek tekinthető, ugyanakkor kitekintés a jövőre. A szerzők hangsúlyozzák, hogy mind a média szenzációhajhászó hozzáállása, mind pedig a probléma trivializálása káros, ehelyett óriási szükség lenne az objektív, magyarázó jellegű információk

közzétételére. Véleményük szerint a másodlagos (virtuális) világok valószínűleg az utóbbi húsz év leginkább alábecsült találmányai, mivel olyan technológiát jelentenek, amely egy térben képes több ezer személyt összekötni, és amely rengeteg pozitív (és negatív) felhasználási lehetőséget rejt (pl. az oktatásban). Emiatt érdekes módon a játékgyártó vállalatoknak, és a játéktervezőknek kitüntetetten fontos szerep jut, amolyan isteni szerep, hiszen emberek által „lakott" világokat teremtenek, amelyek egyaránt segíthetnek minket egy jobb jövő megteremtésében (erről a témáról bővebben lásd McGonigal, 2011), vagy eredményezhetik a jelenlegiből való – egyre többek általi – menekülést, amely viszont semmi jót sem vetít előre. Jelenünk egyik legfontosabb feladata ezért megtanulni megtartani a megfelelő egyensúlyt valós és digitális életünk között, mert „kőkorszaki testünk és agyunk nem arra való, hogy elsődlegesen a másodlagosban éljen"[1]

Stílusát és nyelvezetét tekintve a könyv egyszerű és könnyen érthető, de kissé túlságosan „mesélős", sok helyen túlmagyaráz bizonyos jelenségeket. Emellett a komoly hiányossága, hogy nem tesz különbséget a játéktípusok között, gyakran összemossa ezeket, például a sokszereplős online játékokat (MMOG) és a sokszereplős online szerepjátékokat (MMORPG), holott ezek között számottevő az eltérés (Nagygyörgy és mtsai, 2012). A könyv címe sem igazán szerencsés, mivel bár általánosságban játékfüggőséget jelöl, a műben legtöbbször kizárólag az MMORPG-re érvényes kutatásokból származó és azokra érvényes információkkal találkozunk.

Mindazonáltal a könyv hasznos olvasmány azon érintettek számára, akik szeretnék megérteni ezeket a folyamatokat. Különösen azoknak, akik nem csak arra vágynak, hogy megerősítsék őket abban a hitükben, mely szerint a játékok alapvetően haszontalanok és károsak, és a játszással töltött idő mindenképpen értelmetlen és veszélyes.

IRODALOM

BARTLE, R., (1996): *Hearts, Diamonds, Clubs and Spades: Players Who Suit MUDs*. http://www.mud.co.uk/richard/hcds.htm, August 28, 1996. *(Letöltés ideje: 2011. 01.11.)*

DEMETROVICS, Z., URBÁN, R., NAGYGYÖRGY, K., FARKAS, J., ZILAHY, D., MERVÓ, B., REINDL, A., ÁGOSTON, C., KERTÉSZ, A., & HARMATH, E. (2011): Why do you play? The development of the Motives for Online Gaming Questionnaire (MOGQ). *Behavior Research Methods, 43* (3). 814–825.

GRIFFITHS, M. D. (2010): The role of context in online gaming excess and addiction: some case study evidence. *International Journal of Mental Health and Addiction, 8.* 119–125.

MCGONIGAL, J., (2011*): Reality is Broken: Why Games Make Us Better and How They Can Change the World*. New York: Penguin Press.

NAGYGYÖRGY, K., URBÁN, R., FARKAS, J., ZILAHY, D., KÖKÖNYEI, G., MERVÓ, B., REINDL, A., ÁGOSTON, C., KERTÉSZ, A., & HARMATH, E., OLÁH, A., & DEMETROVICS, Z. (2012):

[1] Jelen írás szerzőjének saját fordítása.

Typology and socio-demographic characteristics of Massively Multiplayer Online Game (MMOG) players. *Manuscript under review.*

Ryan, R.M., Rygby, C.S., és Przybylski, A. (2006): The Motivational Pull of Video Games: A Self-Determination Theory Approach. *Motivation and Emotion,* 30. 347–364.

Yee, N. (2006): The Demographics, Motivations and Derived Experiences of Users of Massively Multi-User Online Graphical Environments. *Presence: Teloperators and Virtual Environments, 15.* 309–329.

A PSZICHOPATA SZEMÉLYISÉG[1]

Christopher J. Patrick (2006):
The Handbook of Psychopathy

The Guilford Press, New York

Körmendi Attila

A Minnesotai Egyetem professzora, Christopher J. Patrick, a pszichopata és antiszociális személyiség széles körben elismert kutatójaként szerkesztője és fejezetírója a pszichopátia 651 oldalas kézikönyvének. Művének célja a pszichopata személyiségstruktúrával kapcsolatos kutatások szisztematikus bemutatása és értékelése. A könyv sajnos jelenleg kizárólag angol nyelven érhető el a Guilford Press kiadásában.

A vaskos kötet 31 alfejezetből áll, melyek mindegyike a pszichopata személyiséggel kapcsolatos kutatások egy szegmensével foglalkozik. Az alfejezetek hat nagy téma köré csoportosulnak:

1. A pszichopátia teoretikus és empirikus alapjai
2. Konceptualizáció és a mérés
3. Etiológiai folyamatok
4. A pszichopátia speciális csoportokban
5. Klinikai és alkalmazott témák
6. Konklúzió, jövőbeli kutatási direktívák

Az első négy alfejezet a pszichopátia konstruktumának részletes bemutatásával kapcsolatos. Megismerhetjük a konstruktum fejlődését Clekley korai leírásától indulva a pszichopátia modern két, három és négyfaktoros modelljéig, melyek a mérésére készített kérdőívek pszichometriai vizsgálatai mentén alakultak ki. Bár nem foglalkozik külön fejezet a pszichopata személyiség és az antiszociális személyiség differenciálásával (mely méltatlanul elhanyagolt terület a pszichológiai és pszichiátriai szakirodalomban) a könyv különböző részeinél újra és újra megjelenik ez a téma. A tudományos adatok mellett történelmi és kulturális érdekességeket is olvashatunk a konstruktumról, megtudhatjuk például, hogy az eszkimóknak saját szavuk van a pszichopatához hasonló személyiség leírására, *kunlangeta*-nak hívják azokat az embereket,

[1] A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

akik nem törődnek cselekedeteik következményeivel, hazudnak, csalnak, nem járnak vadászni és a többiek gyakran kérnek büntetést számukra a vénektől.

A méréssel kapcsolatos alfejezetek (5–10.) kitérnek a pszichopátia önjellemző skálákon keresztül történő mérésének problémáira, a DSM-IV diagnosztikai kategóriáival való kapcsolatára és az altípusok (elsődleges, „macho", manipulatív és másodlagos) azonosítására. A jellemző személyiségtényezőkkel foglalkozó 7. fejezet az írott szövegen túl átfogó és könnyen értelmezhető táblázatokban közli a legfontosabb eredményeket, melyek legtöbbje a Big Five dimenzióival kapcsolatos, azonban rendkívül érdekesnek találtuk többek között a pszichopátia és a DSM-IV személyiségzavarainak kapcsolatát bemutató korrelációs értékeket is.

Az etiológiai témák (11–19. alfejezet) több szempontból közelítik meg a konstruktumot. David Farrington fejezetében a családi háttérrel kapcsolatos vizsgálati eredményeket közli. A Cambridge-i kutatás eredményein túl kiemelnénk Marshall és Cooke 1999-ben végzett vizsgálatát, melyben a korai predikciós tényezők meghatározásának érdekében pszichopata és nem pszichopata elítélteket hasonlítottak össze olyan tényezők mentén, mint a szülői elhanyagolás, durva szülői fegyelmezési módszerek, az apa elhanyagoló nevelési stílusa, a testvérek száma, az alacsony verbális intelligencia vagy a magas impulzivitás. A mérőeszközök kidolgozásában is jeleskedő Paul Frick felvázolja a pszichopátiás személyiség és az antiszociális magatartás megjelenése közötti folyamatot fiataloknál. A kognitív oldallal foglalkozó 17. fejezetben megtudhatjuk, hogy a pszichopatákat a globális koherencia hiánya jellemzi nyelvhasználatukban (Brinkley et al., 1999), azonban deficitet mutatnak figyelmi működéseikben is a váratlan „másodlagos" információk tekintetében (Hiatt, Schmitt és Newman, 2004). Külön fejezetet kaptak az anatómiai (14. alfejezet) és a neurokémiai (13. fejezet) rendellenességeken túl az amygdalával (15. alfejezet) és a frontális lebennyel (16. alfejezet) kapcsolatos eredmények. A genetikai kutatásokkal kapcsolatos eredményeknek szisztematikus bemutatása a 11. alfejezetben található.

A speciális pszichopata csoportokat tárgyaló alfejezetek rendkívül izgalmas témákra fókuszálnak. Elsőként a pszichopátiás vonások gyermek- és serdülőkori megjelenésével kapcsolatosan szerezhetünk információkat. A területen végzett kutatások a rideg/érzéketlen (callous/unemotional) vonások központi szerepét emelik ki a felnőttkori pszichopátiás személyiségszerkezet kialakulásában. A rideg/érzéketlen vonások a pszichopátia konstellációjának személyiségjellemzőit foglalják magukba (gyenge empátia, a bűntudat és a felelősségvállalás hiánya, nárcisztikus és impulzív vonások). A *Psychopathy in Women* alfejezet megállapítása szerint a konstelláció prevalenciája enyhén alacsonyabb a női populációban, ugyanakkor a szerzők megállapítása szerint a pszichopata-antiszociális viselkedés kevésbé agresszívebb formákban jelenik meg a nők között, mely diagnosztikus nehézségeket okozhat. Nem csak klinikai, hanem munka- és szervezetpszichológiai szempontból is hasznos lehet a *The Successful Psychopath* alfejezet, mely a pszichopátia szubklinikai manifesztációjával kapcsolatos elméleteket és kutatásokat közli. A pszichopátiás vonások szubklinikai manifesztációja adaptív az individualizációt hangsúlyozó és preferáló nyugati társadalmakban, mivel a konstruktumban a negatív jellemzők mellett számos adaptív, bizonyos munkakörök és tevékenységek végzése esetén pozitív tulajdonság is megtalálható: félelemmentesség, izgalomkeresés vagy a magas mentalizációs képesség.

A klinikai és alkalmazott témák (24–30. alfejezetek) az agresszió, a szerhasználat és a szexuális erőszak pszichopátiához fűződő kapcsolatát elemzik. A terápiás jelenségeket és problémákat három alfejezeten (28–30.) keresztül olvashatjuk különböző szerzők tolmácsolásában. Harris és Rice áttekinti a kezelési próbálkozásokkal kapcsolatos szakirodalmat, Edens és Pertila a jogi és etikai problémákkal foglalkozik, míg Seto és Quinsey mintegy összefoglalásképpen megfontolandó javaslatokat, kérdéseket fogalmaz meg az intervenció és a prevenció témakörében.

Végül az utolsó alfejezetben a szerkesztő gondolatait olvashatjuk, melyek iránymutatásként szolgálnak a pszichopátia kutatásának következő generációja számára *(Back to the future: Cleckley as a guide to the next generation of psychopathy research).* A könyvet elsősorban a pszichopata személyiségekkel gyakran találkozó szakemberek számára ajánljuk (pszichiáterek, pszichológusok, büntetés-végrehajtási intézmények dolgozói), azonban tudományos szemlélete alapján kitűnő választás lehet a konstruktummal foglalkozni kívánó kutatóknak is.